

האסטרטגיה של נאצר ל'חיסול תוצאות התוקפנות', יוני 1967 – ספטמבר 1970: הערכה מחדש

משה שמש

לזכרו של יונה בנדמן

מבוא

בפתיחת הפסגה הערבית בח'רטום ב-30 באוגוסט 1967 סיכם נאצר את התבוסה במלחמה כך:

ניסינו לנוע צבאית אך הובסנו. ניסינו לסגור את מפרץ עקבה לשיט הישראלי אך לא הצלחנו. השקענו עשר שנים בהכנות הצבאיות לשחרור האדמה הגזולה אך לא יכולנו לבסוף להגשים את המטרה ששאפנו אליה. כל אלה אמיתות; לא נתבייש לאזכרן כי אנו לא בגדנו. כל מה שעשינו הוא, שניסינו ונכשלנו. למרות התבוסה עומדים אנו לפניכם ולפני ההיסטוריה ומתחייבים שאנו לא נישא וניתן עם ישראל ולא נוותר על זכויות עם פלסטין.¹

בנאום ההתפטרות שלו ב-9 ביוני 1967 טבע נאצר בראשונה את הססמה 'חיסול תוצאות התוקפנות' כיעד ראשון באסטרטגיה הערבית, כלומר ביטול הישגיה הטריטוריאליים של ישראל במלחמת ששת הימים. באותו נאום גם טבע את הססמה 'נַכְסָה' לתיאור התבוסה הצבאית שנחלו הערבים במלחמה. כידוע המונח 'נַכְסָה' יוחד לתבוסת הערבים במלחמת 1948 ובכלל זה האסון שנפל בחלקם של הפלסטינים והיווצרות בעיית הפליטים.²

* סגן-אלוף (בדימוס) יונה בנדמן (1933-2007), ראש ענף מצרים בחטיבת המחקר של אגף המודיעין של צה"ל בתקופה שקדמה למלחמת יום הכיפורים. לתפקידו זה נתמנה ב-1972. מיוצרי 'הקונצפציה' שלפיה מצרים לא תצא למלחמה. היחיד מבין מעצבי תפיסה זו שהגיש את התפטרותו לראש אמ"ן ביום השני למלחמה, אך התפטרותו נדחתה. שירתתי עם יונה תקופה ארוכה בענף מצרים. ניהלתי את התכתבות ענפה במהלך כתיבת הדוקטורט שלי, וכן ניהלתי אתו שיחות רבות על מדיניותו של נאצר בסכסוך, במיוחד לפני ואחרי מלחמת ששת הימים.

1. נאצר, רדיו קהיר, 30.8.1967; אל-אהראם, 31.8.1967.

2. נאצר, רדיו קהיר, 9.6.1967. על המושג 'נכסה', שטבע נאצר, ראו: משה שמש, מהנַכְסָה לנַכְסָה:

תוצאות מלחמת יום הכיפורים – 1973 – הקנו היבט היסטורי חדש לתבוסת 1967 ולאירועי התקופה שבין שתי המלחמות. העולם הערבי התעורר למציאות חדשה ומרה – לא זו בלבד שישאל ניצחה צבאות ערביים שהתכוננו למלחמה ומנהיגים שהבטיחו ניצחון מלא על ישראל ושחרור פלסטין, אלא שהיא אף כבשה שטחים ערביים מחוץ לשטחי פלסטין המנדטורית. מרכיבי הסכסוך השתנו לגמרי כשהבעיה הפלסטינית נעשתה יותר מבעבר ללב של הסכסוך. התבוסה הנוספת העמיקה את האיבה לישראל בציבור הערבי הרחב, אך בד בבד גרם נצחונה של ישראל להרהורים בדבר צדקת הדרך הצבאית 'לשחרור פלסטין'.

אחרי הנכסה היתה נחושה דעתם של מנהיגי העולם הערבי, ובייחוד של נאצר, למחוק את טראומת התבוסות מידי ישראל ולהחזיר את הכבוד הערבי שנפגע קשות במלחמה. ואכן הניצחון האסטרטגי של סאדאת במלחמת יום הכיפורים – אוקטובר 1973, שכונה הניצחון הראשון מאז ניצח צלאח אל-דין את הצלבנים במאה ה-12, שחרר במידה רבה את הטראומה וסלל את הדרך ליוזמת סאדאת בנובמבר 1977. ואמנם בחגיגות 25 שנה ל'מלחמת אוקטובר' תוארה חציית התעלה (אל-עבור) כביטוי לשחרורה של מצרים מרוח הנכאים שאחזה בה מאז הנכסה של 1967. הנכסה של 1967 הוצגה כנקודת מוצא וכתמריץ ודחף לניצחון באוקטובר 1973. טיעונים אלה חזרו בחגיגות 30 השנה ל'מלחמת אוקטובר'.

תוצאות מלחמת 1967 השלימו את התהליך שהתחיל בעשור הקודם, שבו הסכסוך הערבי-ישראלי נעשה יעדה, עניינה ותוכנה של הלאומיות הערבית, וזו נהפכה ל'מאבק בין האומה הערבית בכללותה עם כל מה שיש לה לבין הציונות בכללותה עם כל מה שיש לה'.³ אין תמה אפוא שבמרכז השיח הפוליטי בעולם הערבי עמדו הסכסוך הערבי-ישראלי והבעיה הלאומית הפלסטינית, שהתגלמה בהופעתה של התנועה הלאומית הפלסטינית החדשה בייצוגם של ארגוני הפדאיון ובראשם פת"ח. הסכסוך היה לחזות הכול הן במדיניות הפנים והן במדיניות החוץ של מדינות ערב בכלל ומדינות העימות בפרט. במצב של ירידת הנאצריזם וכיבוש שטחים ערביים בידי ישראל, החליף הסכסוך את הנאצריזם כרכיב המרכזי ואולי היחיד של הלאומיות הערבית. נאצר קרא לגיוס כל הפוטנציאל הערבי המדיני, הכלכלי והצבאי למלחמה בישראל.⁴ סכסוך זה התפתח למה שנודע 'משבר המזרח התיכון'.⁵ התוצאה היתה הגברת מעורבותן של ברית-המועצות וארצות-הברית באזור הן מדינית והן צבאית, והבעיה הלאומית הפלסטינית היתה אפוא ללב של הסכסוך.

הסכסוך הערבי-ישראלי והבעיה הלאומית הפלסטינית 1957-1967, דרכו של נאצר למלחמת ששת הימים, קריית שדה-בוקר 2004, עמ' יא-יב.

3. מחמד חסנין הייכל, סוכנות ידיעות המזרח התיכון (המצרית) (סימז"ת), 6.8.1970. ראו גם: הנ"ל, אל-אהראם, 18.1.1968.

4. נאצר, רדיו קהיר, 13.3.68; עבד אל-מג'יד פריד (מנהל הלשכה של נאצר לעניינים ערביים ומזכיר כללי של משרד הנשיאות עד מותו של נאצר), מן מחאד'ר אג'תמאעאת עבד אל-נאצר אל-ערב'יה, 1970-1967, ביירות 1979, עמ' 190; הייכל, סימז"ת, 6.8.1970.

5. הייכל, סימז"ת, 6.8.1970.

הטראומה של התבוסה הערבית ב־1948, הנכבה, התחזקה, והפעם על רקע ההיסטוריה הערבית וההתלהמות ערב המלחמה. היא הקיפה שכבות עממיות רחבות של הציבור הערבי. ההשפלה שספגו הערבים מישראל פגעה ישירות ואישית בכל ערבי. עומק ההשפלה אחרי שלוש תבוסות צבאיות מידי ישראל היה אנטי־תזה לנצחונות הערביים המפוארים שכל ערבי גדל עליהם. המוני הערבים ציפו לצלאח אל־דין חדש שיגאל אותם. קם דור חדש של משכילים, שהתחנך על הנכבה הערבית־הפלסטינית של 1948 והוא עצמו חווה את הנכסה של 1967, שהיתה עוד נדבך בנכבה של 1948; שתיהן עיצבו את עמדת הדור הזה כלפי ישראל, ועמדה זו עברה ממנו גם לדור שאחריו. דור הנכסה הנחיל לדורות הבאים אחריו את העוינות לישראל, שניזונה מהתסכול של העולם הערבי שאינו מצליח להדביק את התקדמותה והישגיה של מדינת ישראל בכל התחומים ולהכריע אותה בקרב. הרי גם הפלסטינים של הגדה המערבית, ובכלל זה הפליטים שביניהם, חוו היטב את הטראומה הכפולה. ונוסף על כל אלה, הספרות הערבית הענפה שפורסמה אחרי המלחמה ניתחה והסבירה את סיבות התבוסה, את תוצאותיה ואת הלקחים שיש להפיק ממנה – כל אלה העמיקו את התהום שנפערה בין ישראל לבין העולם הערבי.⁶

התופעה המדהימה והלא מפתיעה אחרי הנכסה היתה הופעתו של נאצר כמנהיג של מצרים והעולם הערבי למרות אחריותו הישירה להידרדרות למלחמת 1967 ולתבוסה. רק מנהיג בשיעור קומתו של נאצר יכול לשרוד לאחר הנכסה ותוצאותיה ולהוסיף להוביל את העולם הערבי, ולהכתיב לו אסטרטגיה חדשה לפתרון הסכסוך. אחרי התבוסה חיפש העולם הערבי מנהיג שביכולתו להוציאו מהמשבר החמור ביותר שחווה מאז מלחמת 1948. נאצר היה המנהיג היחיד המסוגל לכך בעמדו בראש המדינה הערבית היחידה היכולה להוביל את העולם הערבי לניצחון המיוחל. יציאת ההמונים במצרים ובעולם הערבי בדרישה לחזרתו של נאצר מהתפטרותו ב־9 ביוני⁷ העידה על מידת הפופולריות שלו ועל דבקותם של ההמונים במנהיגותו גם אחרי התבוסה. כשלוננו של נאצר היה גם כשלוננו של הציבור הערבי, שהודחה אתו לגמרי בזמן המשבר שקדם למלחמה.⁸ אדרבה, דבקותם בו באמונה שהוא יכול להוציא אותם מהמשבר הלכה וגברה ככל שהוכיח שהוא ממשיך במאבק בישראל, והפעם באמצעות מלחמת התשה. לנאצר לא היה תחליף, לא בתפקיד מנהיגה של מצרים ולא בתפקיד של מנהיג העולם הערבי.

בהתבסס על מקורות מצריים וערביים ראשוניים תורם מאמר זה להערכה מחדש של כמה סוגיות מרכזיות הקשורות לאסטרטגיה של נאצר ל'חיסול תוצאות התוקפנות':
א. ההשפעה המכרעת שהיתה לברית־המועצות על גיבוש האסטרטגיה של נאצר ודרך הגשמתה.

6. ראו למשל: קסטנטין ז'ריק, מְעָנָא אל־נַכְבָּה מַג'דוֹן, ביירות 1967.

7. ראו נאום ההתפטרות של נאצר, רדיו קהיר, 9.6.1967; אל־אהראם, 10.6.1967.

8. על תגובות העולם הערבי למהלכיו של נאצר בתקופת המשבר שקדם למלחמה ראו: שמש, מהנַכְבָּה לנַכְסָה, עמ' 640–647.

- ב. הנחישות הכמעט אובססיבית של נאצר לחתור לעימות צבאי עם ישראל.
ג. אי-האמון המלא של נאצר בסיכויים להסדר מדיני, ועמידתו העיקשת על תנאי פסגת ח'רטום לפתרון מדיני.

הנחות היסוד באסטרטגיה של מצרים

מנהיגותו של נאצר בלטה כבר בימים הראשונים לאחר המלחמה. אמנם ב-9 ביוני הודיע על התפטרותו, אך לאחר שהחליט ב-10 ביוני לחזור בו, הוא מיהר לאחוז היטב ברסן השלטון. המהלך הראשון שלו היה למנות את פריק מחמד פְּזוּי למפקד הכוחות המזוינים של מצרים. ב-11 ביוני 1967 הוא נפגש אתו ומסר לו את ההנחיות הראשונות, המדיניות והצבאיות, ואלה שימשו בסיס לאסטרטגיה של מצרים לעתיד. נאצר לקח על עצמו את הטיפול בשלושה תחומים מרכזיים שהיו קשורים קשר הדוק לסכסוך הערכי-ישראלי: הכנת הכוחות המזוינים למלחמה, וכלקח מהמלחמה אוחדו הרשות המדינית והצבאית בהנהגתו; יחסי מצרים-ברית-המועצות; והיחסים הבין-ערביים. אפשר לסכם את הנחות היסוד באסטרטגיה של נאצר בסכסוך כדלקמן:

א. עקרון אי-הכניעה לישראל ושמירת הכבוד הערבי: נאצר התנגד נחרצות לכל צעד מדיני שפירושו ויתור תחת רושם התבוסה. בעיניו כל ויתור כזה פירושו עוד ניצחון לישראל ועוד תבוסה לערבים.⁹ המונח 'אי-כניעה' היה שגור בפיו הן בדיונים הפנימיים של הממשל המצרי והן בהצהרותיו הפומביות. הוויתורים פירושו 'סוף המשטר הזה וחסולו',¹⁰ והוא הרגיש ש'כל עוד ישראל לא חתמה על הסכם שלום עם מצרים הרי היא לא ניצחה במלחמה. אסטרטגיית ישראל מאז ימי בן-גוריון היא לכפות עלינו פתרון, וכל עוד לא נחתום אתה על הסכם, הרי שאין היא מגשימה את מטרותיה'.¹¹ בישיבת ממשלת מצרים ב-7 באפריל 1968 קבע נאצר: 'אנו דוחים לעולם כל ישיבה עם ישראל וחתימה אתה על הסכם. זה לא יקום לעולם כל עוד אני חי'.¹² הוא חזר והדגיש ש'האסטרטגיה הציונית היא לכפות עלינו פתרון' (הוא אמר זאת באנגלית: To force a settlement).¹³ נאצר קשר באופן הדוק את אי-הכניעה לשמירת הכבוד המצרי או הערבי. ויתורים מדיניים בעטייה של התבוסה הם פגיעה חמורה בכבוד הערבי. וכך אמר: 'הפסדנו מערכה צבאית, אבל לא הפסדנו את המלחמה ולא הפסדנו את כבודנו ואת רצוננו להחזיק מעמד.

9. נאצר, רדיו קהיר, 4.12.1968, 27.3.1969, 24.3.1970, 1.5.1970.
10. נאצר לפני הוועדה המבצעת של האיחוד הערבי הסוציאליסטי הערבי (אס"ע), 12.11.1968, אצל: פריד, מן מחאד'ר אג'תמאעאת עבד אל-נאצר אל-ערב'יה ואל-דול'יה, 1967-1970, עמ' 117.
11. נאצר בפגישה עם חוסיין, 6.4.1968, פריד, מן מחאד'ר אג'תמאעאת עבד אל-נאצר אל-ערב'יה ואל-דול'יה, 1967-1970, עמ' 142.
12. פריד, שם, עמ' 153.
13. שם, עמ' 111.

כמו כן לא חתמנו על מסמך כניעה לישראל¹⁴. לדעתנו: 'השאלה אינה שאלה של פתרון משבר המזרח התיכון, כי אם שאלה של סוג הפתרון, של כבוד הפתרון, של כבודנו, עתידנו וגורלנו'¹⁵; או: 'נסיגת ישראל מהאדמות הכבושות – או לחימה מתמדת [...] זה עניין של אדמה, עניין של מולדת, של כבוד ושל חיים [...] כבודנו וחיינו הם חלק אינטגרלי של חיי האומה הערבית'¹⁶. לדבריו: 'הפתרון המדיני הוא פתרון פוליטי של כבוד שלא יאפשר לישראל אף לא שעל אחד של אדמה ערבית במדינה ערבית וכלשהי. עלינו להכריז כי אנו יודעים שהדרך שאנו הולכים בה היא דרך אי-כניעה, [דרך] הכבוד והשמירה על הכבוד הערבי'¹⁷.

ב. 'מה שנלקח בכוח יוחזר רק בכוח': בנאומו ב-23 בנובמבר 1967 הוא טבע לראשונה את העיקרון הבסיסי 'מה שנלקח בכוח יוחזר רק בכוח'¹⁸. הוא חזר על עיקרון זה כמעט בכל נאומו ופגישותיו עם הנהגת מצרים ועם מנהיגי ערב. הוא האמין ונתן לעם המצרי ולעולם הערבי ולמנהיגיו להאמין שאין סיכוי לפתרון מדיני נוכח דרישותיה של ישראל ונוכח עמדתו העקרונית שלא לוותר על אף שעל של אדמה ערבית. נאצר היה נחוש בדעתו להשיג בכוח נסיגה של ישראל. זאת בשונה מהערכתו של יונה בנדמן, שביטאה את ההערכה ששררה באמ"ן מחקר בעת ההיא. להערכתו: 'במרכזה של התפיסה הנאצרית לחיסול תוצאות התוקפנות עמד העיקרון של ניהול המאבק באמצעים משולבים – מדיניים וצבאיים. מלחמת ההתשה היתה הביטוי המלא והנאמן ביותר לתפיסה זו של המאבק המשולב'. בנדמן העריך שנאצר הגיע למסקנה 'כי מלחמת ההתשה נכשלה וכי עליו לחפש הישועה בדרך הטיפול המדיני'¹⁹.

נאצר ראה בדרכו זו ריפוי של כל תחלואי העולם הערבי ותסכוליו עקב התבוסות הצבאיות מידי ישראל. הוא ראה בה גם אישור לגיטימיות מנהיגותו לאחר שאיבד את אמונם של כמה מנהיגים ערבים בעקבות התבוסה, אלה שקראו לו 'המנהיגות המובסת'

14. נאצר לפני חברי ההתאחדות הערבית לרוקחים בקהיר, רדיו קהיר, 9.4.1968.

15. נאצר לפני סטודנטים באוניברסיטת קהיר, רדיו קהיר, 25.4.1968.

16. נאצר לפני פועלים בחלואן, רדיו קהיר, 1.5.1969.

17. נאצר במושב הנעילה של כינוס החירום של ועידת אס"ע, רדיו קהיר, 4.12.1969; ובעצרת עם בשוברא-אל-ח'ימה, 1.5.1970: 'דחיית הכניעה פירושה שאנו מוכנים לקורבנות ולמלחמה, וכן שאנו מוכנים לעשות למען כבודנו וחירותנו וכן למען כבודה וחירותה של האומה הערבית', רדיו קהיר, 1.5.1970. או 'כבוד האומה הערבית, האדם הערבי והחיים הערביים היקרים – כל אלה נתונים כעת על כף המאזניים', רדיו קהיר, 20.6.1969, בפתחת מושב מועצת האומה.

18. נאצר, רדיו קהיר, 13.11.1967. ראו גם: מחמוד ריאד, מִדְ'כְּרֵאת 1948-1978, ביירות 1987², עמ' 101; נאצר בשיחה עם נשיא אלג'יריה בומדיין ונשיא עיראק עבד אל-רחמן עארף ב-19.7.1967, פריד, מן מחאד'ר אג'תמאעאת עבד אל-נאצר אל-ערב'יה ו אל-דול'יה, 1970-1967, עמ' 78-81; דברי נאצר בוועידת ח'רטום, שם, עמ' 122-123.

19. יונה בנדמן, 'מדיניות המאבק של נאצר', מערכות, 223 (יוני 1972), עמ' 30-41.

(אל-קיאדאת אל-מהזומה).²⁰ הוא גם האמין שפתרון כדרכי שלום, כלומר השגת 'חיסול תוצאות התוקפנות' בדרכים מדיניות, אינו אפשרי בלא ויתורים ניכרים לישראל, ולכך הוא התנגד כמובן. מהלכיו של סאדאת אישרו בדיעבד את הנחותיו של נאצר. בשיבת הממשלה ב-18 בפברואר 1968 חזר נאצר והדגיש: 'כללית אני מדגיש לפניכם ואחזור ואדגיש, שישראל לא תיסוג מאדמתנו עקב לחץ מדיני עליה, ולא בעקבות מאמצי האו"ם. היא תיסוג כאשר נהיה מסוגלים לנקוט פעולה צבאית לגירושה מהאדמה הכבושה'.²¹ נאצר סבר שהצבא דוחה את הפתרון המדיני. ועוד: 'בתוך תוכה חשה האומה הערבית כי מה שנלקח בכוח לא יוחזר אלא בכוח. זאת היא דרכה ובדרך זו אנו הולכים מאז היום הראשון אחרי מלחמת 1967'.²²

ג. חתירה לסולידאריות ערבית וגיבוש אסטרטגיה ערבית מאוחדת: יש לחתור ליצירת חזית ערבית אחת כדי לאלץ את ישראל להילחם ביותר מחזית אחת. לשם השגת שיתוף-פעולה מדיני וצבאי של מדינות ערב המרכזיות וסיוע כספי ממדינות הנפט ובכלל זה סעודיה, יש לבקש ממדינות ערב את האפשרי, ליצור 'סדר חדש' במערכת היחסים הבין-ערביים, שיתבסס על ביטול ההבחנה בין מדינות ערביות מתקדמות ומדינות ראקציוניות או שמרניות. מכאן נגזרה אי-תמיכה ביצירת צירים ערביים, אי-התערבות בענייני הפנים של מדינות ערב והתנגדות לכל מאבק אישי, עדתי או אידאולוגי. יש לפעול להקמת החזית המזרחית נגד ישראל, ועל כל מדינות ערב להשתתף ישירות במאבק, כל אחת בהתאם ליכולתה.²³

ד. הישענות צבאית ומדינית על ברית-המועצות: אם מצרים רוצה להמשיך במאבק ולהגשים את התפיסה 'מה שנלקח בכוח יוחזר רק בכוח', אין תחליף לסיוע הצבאי של ברית-המועצות. ברית-המועצות היא הגורם המעצמתי היחיד שיכול לסייע למצרים להחזיר את צבאה למצבו התקיף שלפני המלחמה, ואף לדאוג להתעצמותו, בעיקר בתחום ההגנה האווירית. לשם כך יש לפעול למעורבות מרבית של ברית-המועצות בהגנה על מצרים, גם במחיר אובדן חלק מעצמאותה. כמו כן צריך להבהיר לה שהיא שותפה לתבוסה כדי שתישא בעול הסיוע בנשק ובציוד מודרניים, ביועצים ובמדריכים. לדבריו: 'אין לפני בעניין זה דלת פתוחה אלא דלתה של ברית-המועצות, ויחד אתה המדינות הסוציאליסטיות. עלינו לפתוח דלת זו לרווחה כדי שייפתח לפנינו מחסן הנשק המודרני כך שסוג הנשק, איכותו ועוצמתו יהיו שונים מהמצב שהיה לפני 1967'.²⁴

20. ראו דבריו של נאצר בפגישתו עם קדאפי לאחר שזה סייר בכמה ממדינות ערב, 10.6.1970, אצל: פריד, מן מחאד'ר אג'תמאעאת עבד אל-נאצר אל-ערב'יה ו אל-דול'יה, 1970-1967, עמ' 211.

21. פריד, שם, עמ' 110.

22. נאצר בבנגאזי, רדיו קהיר, 29.12.1969.

23. נאצר, אל-אהראם, 13.3.1968, 11.16.4.1968, 24.7.1968; פריד, מן מחאד'ר אג'תמאעאת עבד אל-נאצר אל-ערב'יה ו אל-דול'יה, 1970-1967, עמ' 68, 190; הייכל, סימו"ח, 9.1.1970; מחמד חסנין הייכל, אל-טריק אלא רמדאן, ביירות 1975, עמ' 77.

24. מחמד פוזי, חרב אל-ת'לאת' סנואת (זכרונות פריק אָוול מחמד פּוּזי, לשעבר שר המלחמה), ביירות 1983, עמ' 188-189, הנחיות מדיניות וצבאיות של נאצר לפוזי.

עקרונות האסטרטגיה של נאצר

בתחום המדיני

על רקע הנחות היסוד האלה אפשר לסכם את עקרונות האסטרטגיה של נאצר בסכסוך כשני קווי פעולה במקביל: הפעילות המדינית לפתרון הסכסוך, ובד בבד הכנות צבאיות אינטנסיביות להפעלת האופציה הצבאית על סמך ההנחה שהדרך המדינית לא תצלח נוכח עקרונות היסוד שקבע לפתרון המדיני ועמדת ישראל בסוגיה הזאת.

בהערכת המצב שלו בוועידת ח'רטום קבע נאצר במפורש: 'אין אנו יכולים לתקוף את ישראל היום ולא לאחר תקופה קצרה', ו'אין להתחיל במלחמה לפני שנהיה בטוחים שנוכל לנצח בה'. עם זאת העריך, שקביעת המלחמה כדרך יחידה ל'חיסול תוצאות התוקפנות' פירושה הקפאת המצב הקיים לשנים, ו'הפיכת האדמה הכבושה לישראלית'. משום כך הוא קבע: 'כאשר אין אנו מסוגלים לפעולה צבאית עלינו להיאבק מדינית, עד שיגיע הזמן המתאים לפעולה צבאית'. הוא היה מודע לכך שבתנאים הבין-לאומיים של אז פתרון כפוי 'קרוב ככל האפשר לזה שאירע ב-1957' אינו אפשרי. לדעתו: 'כיום המצב שונה משהיה ב-1956. כיום ארצות-הברית וברית-המועצות מסכימות שתיהן לפתור את הבעיה בדרך מדינית. הדבר התבטא בתוכנית הסובייטית-האמריקנית שהתבססה על סיום מצב המלחמה ונסיגה מהאדמות הכבושות. אנו דחינו את התוכנית באו"ם. שתיהן הסכימו שלישראל הזכות להמשיך להתקיים; שתיהן הסכימו על סיום מצב המלחמה. כך נהפכה הפעולה המדינית קשה יותר ומצריכה מאבק חריף יותר'.²⁵ מטרת הפעולה המדינית לדידו היתה להרוויח זמן להתעצמות הצבאית, 'לשכנוע ברית-המועצות לספק את הנשק הדרוש למצרים [...] ולהגברת מעורבותה בסכסוך', ולחתימה לשינוי בעמדת ארצות-הברית לטובת העמדה הערבית.²⁶

ואכן, נאצר הצליח מעבר לכל ציפיותיו להכתיב לפסגת ח'רטום (30 ביוני-1 בספטמבר 1967) את האסטרטגיה שלו לפתרון הסכסוך, ובמרכזה הסכמה לפעולה המדינית או השתלבות בתהליך המדיני שהוכתב מהנסיבות בזירה הבין-לאומית, ובעיקר מעמדת ברית-המועצות וארצות-הברית, כפי שבאה לידי ביטוי בדיוני עצרת האו"ם. הפסגה הערבית אישרה אסטרטגיה ערבית חדשה לפתרון הסכסוך הערבי-ישראלי בשלבים. ואלה עיקרי החלטות הפסגה:

א. הוועידה מחליטה על הצורך לאחד את כל המאמצים כדי לחסל את עקבות (או תוצאות) התוקפנות.

25. פריד, מן מחאד'ר אג'תמאעאת עבר אל-נאצר אל-ערביה ואל-דוליה, 1967-1970, עמ' 90-94; ריאר, מד'כראת 1948-1978, עמ' 122-123; Mahmoud Riad, *The Struggle for Peace in the Middle East*, London 1981, pp. 54-55

26. פריד, מן מחאד'ר אג'תמאעאת עבר אל-נאצר אל-ערביה ואל-דוליה, 1967-1970, עמ' 79-80, 108-90.

ב. המלכים והנשיאים הסכימו לאחד את מאמצייהם בפעולה המדינית בזירה הבינ-לאומית והדיפלומטית לחיסול עקבות התוקפנות ולהבטיח נסיגת כוחות ישראל התוקפניים מהאדמות הערביות הכבושות לאחר תוקפנות 5 ביוני, וזה במסגרת העקרונות הבסיסיים שמדינות ערב מחויבות להם, והם: לא שלום (צלח) עם ישראל או הכרה בה, לא משא-ומתן אתה, ודבקות בזכות העם הפלסטיני על מולדתו.²⁷

הפסגה קבעה אפוא שני שלבים לפתרון הסכסוך הערבי-ישראלי:

א. שחרור השטחים הכבושים שבידי ישראל בעקבות המלחמה, דהיינו 'פתרון בעיית 1967' – בעיני נאצר היתה עדיפות ראשונה לשלב זה.

ב. 'לשמר את הזכות הקדושה של העם הפלסטיני על אדמתו',²⁸ דהיינו פתרון 'בעיית 1948' או 'שחרור פלסטין' במובנו של לפני המלחמה.

מנקודת מבט היסטורית בחלוף 40 שנה, ולאור פרסום הפרוטוקול של דיוני פסגת ח'רטום כמעט במלואו, אפשר להעריך מחדש את תוצאותיה ואת השפעתה על דרך פתרון הסכסוך:

א. הסכמה ערבית לפעילות מדינית שנועדה להשיג את השלב הראשון של פתרון הסכסוך, דהיינו 'חיסול תוצאות התוקפנות'. פסגת ח'רטום העניקה לנאצר ולחוסין את הגושפנקה לנהל משא-ומתן מדיני כדי להשיג את השלב הראשון בפתרון הסכסוך.

ב. ביוזמתו ובעידודו של נאצר הסמיכה הפסגה את חוסין לנקוט כל צעד מדיני כדי להחזיר לממלכתו את הגדה המערבית ואת ירושלים המזרחית – במגבלות הלאווים של ח'רטום.²⁹

בישיבה של הפסגה ב-30 באוגוסט 1967 (נעדרה ממנה סוריה) הוחלט להמשיך בהפקת הנפט, ומדינות הנפט יתמכו כספית במדינות העימות עם ישראל למען ההכנות הצבאיות והעמידה הכלכלית. הוסכם שמדינות הנפט ייתנו סיוע בסך 135 מיליון לירות (כווית 55 מיליון, סעודיה 50 מיליון, לוב 30 מיליון), וסכום זה יחולק כך: 95 מיליון למצרים, 40 מיליון לירדן.³⁰

החלטות פסגת ח'רטום, שאישרו כאמור פעולה מדינית, כלומר השתלבות בתהליך המדיני, סללו את הדרך לפני נאצר לקבל את החלטת מועצת הביטחון 242. הסעיפים האופרטיביים של ההחלטה היו:

(א) נסיגת הכוחות המזוינים של ישראל משטחים שנכבשו במהלכו של הקונפליקט האחרון. (ב) ביטול כל מצבי הלחימה; הכרה וכיבוד הריבונות, השלמות הטריטוריאלית

27. לנוסח החלטות הפסגה ראו: שפיק אל-חות, עשרון עאמן פי מנזמת אל-תחריר אל-פלסטין 1964-1984, ביירות 1986, עמ' 252-253. נוסח ההודעה המשותפת: אל-אהראם, 2.9.1967; אל-ג'מהוריה, 2.9.1967.

28. שם, שם.

29. פריד, מן מאחד'ר אג'תמאעאת עבד אל-נאצר אל-ערב'ה ו אל-דול'ה, 1967-1970, עמ' 94-106.

30. שם, עמ' 90.

והעצמאות המדינית של כל אחת מהמדינות באזור וזכותן של המדינות לחיות בשלום בגבולות בטוחים ומוסכמים כשהן משוחררות מכל איום או פעילות אלימה. (ג) הבטחת חופש השיט בנתיבי מים בין-לאומיים הנמצאים באזור. (ד) הגשמת פתרון צודק לבעיית הפליטים. (ה) מזכ"ל האו"ם ימנה נציג מיוחד שיצא למזרח התיכון כדי לעודד הסכם, וכדי לעזור במאמצים להגיע לכלל הסדר מוסכם בדרכי שלום בהתאם לסעיפים ולעקרונות של החלטה זו.³¹

לפי החלטה זו מינה המזכ"ל את שגריר שוודיה במוסקבה גונאר יארינג לשליחו למזרח התיכון. לפי פירושו של נאצר, החלטה 242 קובעת את 'הצורך בנסיגת ישראל מהאדמות הערביות שנכבשו במלחמת יוני 1967', ולפיכך היא מספיקה ל'חיסול עקבות התוקפנות', כלומר פתרון בעיית 1967, אולם 'אינה מספקת לגבי הגורל הפלסטיני'. 'אנו דוחים כל פירוש [לפתרון] בעיית הפליטים הפלסטינים, שבאה במסגרת גמילות חסדים ושל הרגש האנושי [כלומר כבעיה אנושית ולא בעיה לאומית לרבות יישובם]. בעיית הפליטים אינה ברמה כזאת בלבד ולא תהיה [כזאת]. זוהי בעיה של עם ובעיה של מולדת'.³² ובפגישה עם נשיא עיראק עבד אל-רחמן עארף טען נאצר: 'מהבחינה המדינית אנו לא דחינו את החלטה 242 כדי להדגיש לעולם שאין אנו עומדים נגד המאמצים הנעשים להחלת השלום באזור'.³³

בשיחותיו עם מנהיגים ערבים, מנהיגים מהמערב ומנהיגי הגוש המזרחי וכן עם ממשלתו ועם הוועדה העליונה של האיחוד הסוציאליסטי הערבי (מפלגת השלטון, להלן אס"ע) הביע נאצר את נחישותו שלא לוותר על אף שערל אדמה מהשטחים שכבשה ישראל במלחמה. נאצר שלל כל הסדר נפרד בין מצרים לישראל. נסיגת ישראל מכל השטחים הכבושים היתה בעבורו 'נקודת יסוד שאינה עומדת לוויכוח ואינה יכולה להיות נושא למשא-ומתן'. הוא הבהיר שכוונתו לסיני, לרצועת עזה, לגדה המערבית ובכלל זה ירושלים ולרמת הגולן. נאצר דחה 'נסיגות של ישראל וארצות-הברית לפרק את הבעיה לבעיה מצרית-ישראלית, סורית-ישראלית וירדנית-ישראלית'. בדבקותו בפתרון כולל הוא ראה ביטוי למחויבותו הלאומית הכלל-ערבית (קנמיה) ולהיותו נושא דגל הלאומיות הערבית.³⁴ הוא גם חזר על העיקרון של 'החזרת הזכויות הלגיטימיות של העם הפלסטיני

31. לנוסח ההחלטה ראו: Ruth Lapidoth and Moshe Hirsch (eds.), *The Arab-Israel Conflict and its Solution: Selected Documents*, London 1992, pp. 134-135

32. נאצר, רדיו קהיר, 20.1.1969; סימז"ת, 15.2.1970, 23.7.1970. ראו גם: אל-אהראם, 21.1.1969; פריד, מן מחאד'ר אג'ת-מאעאת עבד אל-נאצר אל-ערב'יה ו אל-ד'ול'יה, 1970-1967, עמ' 194, בשיחה עם המלך פייצל.

33. נאצר בפגישה עם עארף ב-10.2.1968 בקהיר, פריד, שם, עמ' 136. על פעילות מצרים באו"ם בעניין החלטה 242 וקבלתה ראו: ריאד, מד'כראת 1978-1948, עמ' 157-131; Riad, *The Struggle for Peace in the Middle East*, pp. 58-75

34. פריד, מן מחאד'ר אג'ת-מאעאת עבד אל-נאצר אל-ערב'יה ו אל-ד'ול'יה, 1970-1967, עמ' 163, 181-184, 269; נאצר: רדיו קהיר, 24.3.1970; אל-אהראם, 24.11.1967, 21.1.1969; הייכל, אל-טריק אלא רמדאן, עמ' 55-56.

בהתאם להחלטות האו"ם כחלק אינטגרלי של הפתרון המדיני,³⁵ ושב והדגיש שהפתרון המדיני כפוף להחלטת ח'רטום לרבות שלושת הלאומים ו'החזרת הזכויות החוקיות של העם הפלסטיני'. על רקע הנחות היסוד שנסקרו לעיל אפשר גם להבין את נחישותו ואת דבקותו בעמדותיו, שבוטאו בגלוי ולפני ההמונים הערבים.³⁶

אשר לחופש השיט של ישראל בתעלת סואץ, חזר נאצר על עמדתו מלפני המלחמה ולפיה: 'אנו לא נרשה לישראל בשום מחיר לעבור בתעלה. המעבר בתעלה הוא חלק בלתי-נפרד מבעיית פלסטין העיקרית ואינו חלק מבעיית חיסול תוצאות התוקפנות. אנו מחויבים בארבעת הקווים שהתוותה ועידת ח'רטום, ולפיהם אין הכרה בישראל, ולא שלום אתה ולא משא-ומתן עמה, ואין לנהוג יד חופשית בבעיית פלסטין משום שהיא קניינו של העם הפלסטיני'.³⁷

הסכמת נאצר להחלטה 242 סללה את הדרך לשליחותו של גונאר יארינג, והלה פתח את סבב השיחות הראשון שלו ב-12 בדצמבר 1967. באותה מידה שנאצר היה ספקן כלפי התהליך המדיני בכללו הוא היה ספקן גם כלפי שליחות יארינג. במגעים עם יארינג חזרה מצרים על עמדותיה העקרוניות בעניין התנאים לפתרון המדיני. בישיבת הממשלה ב-7 באפריל 1968 העריך נאצר: 'שליחות יארינג לא תגיע להסכם מכובד מבחינתנו. אני מעריך שנותרו עוד שנה וחצי בערך [לשליחותו], כלומר 18 חודשים, ובסוף יגיע ללא כלום'. התועלת שתפיק מצרים, לדעתו, משליחות יארינג היא זמן להכנותיה הצבאיות.³⁸ בנושאים שהעלה יארינג בשיחותיו במצרים, תשובת נאצר היתה:

- א. מבחינת זכות הקיום של ישראל, אנו במצרים זקוקים לזכות הזאת כמו ישראל.
- ב. אשר לגבול, הרי אין בינינו כל בעיית גבול עם ישראל הואיל והגבול מוכר וקבוע זה מאות שנים.
- ג. אשר למעבר במפרץ עקבה, אנו שומרים על זכותנו להעלות סוגיה זו לפני בית-משפט בין-לאומי.
- ד. לעניין המעבר בתעלת סואץ, אנו מסכימים על המעבר בתעלה בתנאי שישראל תבצע את החלטות האו"ם בעניין הפלסטינים.
- ה. שטחים מפורזים, אנו מסכימים בתנאי שיהיו בשני צדי הגבול.
- ו. בעניין הצבת כוחות האו"ם, אנו מסכימים בתנאי שיהיו בשני הצדדים.³⁹

35. נאצר, רדיו קהיר, 23.7.1970.

36. נאצר לפני חברי הוועידה הלאומית של אס"ע, רדיו קהיר, 23.7.1968.

37. נאצר, נאום במועצת האומה, רדיו קהיר, 23.11.1967; נאצר בריאיון לניו-יורק טיימס, 21.4.1969.

38. פריד, מן מחאד'ר אג'תמאעאת עבד אל-נאצר אל-ערב'יה ואל-דול'יה, 1967-1970, עמ' 112-113. על שיחות גונאר יארינג עם שר החוץ מחמוד ריאד ראו: ריאד, מד'כראת 1948-1978, עמ' 164-162.

39. פריד, שם.

בישיבת הוועדה העליונה של אס"ע ב-12 בנובמבר 1968 סיכם נאצר את שליחות יארינג: 'נראה לי שאין תועלת בפעילות מתווך האו"ם יארינג. כבר הערכתי שפעילותו באזור תארך 18 חודשים בהתחשב בכך שמדיניות ישראל היתה ותישאר כפי שתכננו אותה, והיא לכפות עלינו פתרון בהתאם לאינטרסים שלה (To force a settlement). מצדנו עשינו את מרב הוויתורים שאנו יכולים'.⁴⁰ נאצר דחה פעמיים הצעה של נשיא רומניה צ'אושסקו לארגן פגישה חשאית לא רשמית עם מי שירצה ממנהיגי ישראל, ברומניה או בכל מקום אחר שיבחר, 'מתוך מחויבות ערבית שלא לקיים שיחות עם האויב, אפילו חשאיות'.⁴¹

בתחום הצבאי

נאצר גרס שהמלחמה היא בלתי-נמנעת.⁴² הוא העריך, 'שהזמן הדרוש לכך שכוחותינו המזוינים יגיעו ליכולת של כניסה למערכת השחרור הוא שלוש שנים בערך, ולכל היותר ארבע שנים'.⁴³ לדעתו הפעלת הכוח כלפי ישראל תלחץ עליה להגמיש את עמדותיה. הפעלת הכוח וגרירת ברית-המועצות למעורבות צבאית ילחצו גם על ארצות-הברית לשנות את מדיניותה בסכסוך, או לפחות יגרמו לה להגביל את הסיוע הצבאי לישראל. פוּזי שרטט בזכרונותיו את דרך הפעולה הצבאית הנגזרת מהמטרה האסטרטגית של 'חיסול תוצאות התוקפנות': 'שחרור האדמה הכבושה בסיני בכוח והגעה של הכוחות לקו הגבול המצרי-פלסטיני והבטחתו, וניצול מדיני של הצלחה זו להחזרת זכויות העם הפלסטיני. לוח הזמנים להשגת מטרה שלבית זו היה שלוש שנים או לכל היותר ארבע שנים'.⁴⁴ וכך ניסח פוּזי את התפיסה שגיבש הפיקוד הצבאי:

תוכנית המבצעים הצבאיים דיברה על 'הדרגתיות המבצעים' של הכוחות לאורך תעלת סואץ. בשלב הראשון של הארגון מחדש, החימוש והאימון, יגלו הכוחות איפוק ורבקות בהגנה השלילית. תגובתם לאויב תהיה מקומית, ובמקום שבו האויב מנסה להתנגש אתם; זאת כדי שהמבצעים הצבאיים לא יתרחבו. אחר-כך תתפתח ההגנה בהדרגה, בהתאם להגדלת יכולת ההגנה של כוחותינו, לפעולות-נגד חיוביות; אחר-כך תעבור להגנה פעילה ואחר-כך לפעולות התקפיות פשוטות ומכאן לפעולות חזקות המלוות באש באזורים המשפיעים על האויב. כך ישודרגו הפעולות ההגנתיות עם שדרוג התפתחות יכולותינו ההגנתיות וגידול בעוצמת הכוחות בחזית.⁴⁵

40. שם, עמ' 117.

41. שם, עמ' 108, 123-124, בישיבת הממשלה ב-29.12.1968.

42. נאצר לכוחות המזוינים, רדיו קהיר, 29.4.1968; לפני סטודנטים במוסקבה, רדיו קהיר, 7.7.1968.

43. נאצר בשיחה עם פוּזי, חרב אל-ת'לאת' סנואת, עמ' 190, 199.

44. פוּזי, שם, עמ' 199.

45. שם, עמ' 200-201.

השפעת הגורם הסובייטי

נאצר קבע: 'האסטרטגיה שלנו נשענת באופן בסיסי על ברית-המועצות, אי לכך עלינו להמשיך בהבנה אתה. המשך היחסים אתה הוא עניין יסודי. אם נגיד שנישען על עצמנו בלבד מול דגל ארצות-הברית, הרי אלה דיבורי סרק שמקומם הוא בתיקי הארכיון של משרד התרבות והחינוך'. הוא הגיע למסקנה ש'לא נותר לו אלא להניח לרוסים לנהל את המשא-ומתן ולפתרון הסכסוך. הם יוכלו לפחות לדבר עם ארצות-הברית כדבר מעצמה אל רעותה'.⁴⁶

לעמדת ברית-המועצות כלפי הסכסוך ואופן פתורו היתה השפעה מכרעת על גיבוש האסטרטגיה של מצרים בנוגע לפתרון הסכסוך. עבד אל-מג'יד פריד, מזכיר משרד הנשיאות, שליווה את נאצר בתקופה החשובה הזאת, מדגיש שבעקבות הכרזת נאצר על התפטרותו התקשרו ראשי השלטון בברית-המועצות אל נאצר וקראו לו לחזור בו מהתפטרותו בציינם 'שמסלחת סובייטית בדרג גבוה עומדת לבקר בקהיר בקרוב כדי לדון במצב המדיני והצבאי של מצרים אחרי התבוסה'. לדעתו, הודעה זו 'מילאה תפקיד יסודי, אם כי לא מלא, בשכנועו של נאצר לחזור בו מהתפטרותו'.⁴⁷

התבוסה הצבאית המהירה הדאיגה מאוד את הצמרת הסובייטית ולכן היא הזדרזה להדק את הקשרים עם הצמרת המצרית כדי לדון במצב המדיני ובדרכי הסיוע הצבאי המידי. שבועיים לאחר התבוסה, ב-21 ביוני 1967, בא למצרים נשיא ברית-המועצות ניקולאי פודגורני ואתו הרמטכ"ל מרשל זכארוב והם שהו בה עד 24 ביוני. עמדת ברית-המועצות הוצגה גם לנשיאי אלג'יריה ועיראק, בומדיין ועארף, שבאו למוסקבה (17-18 ביוני 1967) בשליחות חשאית של הפסגה זוטא של ראשי המדינות הרדיקליות – נאצר, בומדיין, עארף, אתאסי (נשיא סוריה) וכן אזהרי נשיא סודאן. נאצר ביקש מהם ללחוץ על ברית-המועצות להזדרז בהושטת הסיוע הצבאי למצרים. ב-18 ביולי הם דיווחו לנשיאים על פרטי שיחותיהם. פריד מביא בספרו את הפרוטוקולים של שלושת המפגשים האלה.⁴⁸ בהסתמך על פרוטוקולים אלה אפשר לסכם את מדיניותה של ברית-המועצות בסכסוך הערבי-ישראלי ובנוגע לסיוע הצבאי למצרים כפי שהוצגה לנאצר ולשני השליחים הערבים:

א. שמירת המשטרים 'המתקדמים': הדאגה הראשונה של ראשי ברית-המועצות אחרי תבוסת הערבים היתה גורלם של המשטרים 'המתקדמים'. הם הסבירו שיש לתאם

46. נאצר בישיבת הממשלה ב-19.7.1970 (לאחר שובו מברית-המועצות, שם הסכימו על יוזמת רוג'רס), פריד, מן מחאד'ר אג'תמאעאת עבד אל-נאצר אל-ערב'יה ו אל-דול'יה, 1967-1970, עמ' 219; מוחמד חסנין הייכל, הספינקס והקומיסר, תל-אביב 1981, עמ' 190-191.

47. פריד, שם, עמ' 25.

48. שם, עמ' 25-71. על שיחות מנהיגי ברית-המועצות בקהיר ראו גם: ריאד, מד'כראת 1948-1978, עמ' 74, 84-112.

את שיתוף-הפעולה בין מצרים וברית-המועצות והזהירו מפני פעולות התגרות שיובילו לפעולות צבאיות גדולות נגד סוריה ומצרים, שפירושן הפלת המשטרים 'המתקדמים'. לטענתם, אם זה יקרה ויעלו משטרים חדשים, הרי אלה 'סיימו כל דבר ויכירו בישראל וזה פירושו אובדן יוקרתנו פעם נוספת'. ברז'נייב, מזכ"ל המפלגה הקומוניסטית הסובייטית, טען: 'הפתרון העדיף והיחיד לשמירת המשטרים המתקדמים הערביים הוא שננהג בדרך הנשימה הארוכה על-ידי חיזוק מדינות אלה בכל סוגי הסיוע הנחוצים להם, אם צבאית, ואם מדינית או כלכלית, וכן על-ידי סיוע מצב המלחמה ונסירת כוחות ישראל'. יתר-על-כן, 'יש צורך להרוויח זמן לחיזוק ההגנה שלכם ואחר-כך תהיו אכן סכנה בשבילם [הישראלים]'. בשיחות עם השליחים אמר ברז'נייב: 'אם ישראל תנחית מכה חדשה על מצרים, סוריה ועיראק נמצא עצמנו בכעיות חדשות – המשטרים הערביים המתקדמים ייפלו והבעיה תועלה במועצת הביטחון. מצב זה פירושו מלחמה נגד המערב, ופירושו גם שימוש בנשק אטומי, שאף אחד לא יוכל לדעת את תוצאותיה'.

ב. הגברת הסיוע הצבאי: מנהיגי ברית-המועצות הביעו נכונות מלאה לספק את צורכי צבא מצרים ולהיענות לדרישות הצבאיות של מצרים בעקבות ההפסדים במלחמה בכלל האמצעים, באוויר ובים. במיוחד הושם דגש, לבקשת מצרים, בחיזוק ההגנה האווירית באזור התעלה ובמצרים כולה. הם גם הסכימו לשלוח 2000 יועצים ומדריכים בכל הרמות. עם זאת גילו מנהיגי ברית-המועצות זהירות מרבית בכל הקשור לנוכחות צבאית סובייטית במצרים והשפעתה על היחסים עם ארצות-הברית. לרברי שני השליחים לנאצר: 'הסובייטים עוררו את האפשרות של מלחמה אטומית במקרה של נוכחות צבאית סובייטית במצרים'.⁴⁹

ג. לחץ לפתרון מדיני: מנהיגי ברית-המועצות, קוסיגין (ראש הממשלה) וברז'נייב (מזכ"ל המפלגה הקומוניסטית), עשו מאמץ גדול, אגב שימוש במילים חריפות, ובכלל זה לא דיפלומטיות, כדי לשכנע את מנהיגי מצרים ואת שני השליחים בצורך לצעוד לפתרון מדיני. ואולם הם נתקלו בעמדה ערבית נוקשה מאוד שהרגיזה אותם לפעמים. לא היתה לנאצר בררה אלא ללכת לקראתם לפחות באימוץ פעולה מדינית אם לא הפתרון המדיני כפי שהציעה ברית-המועצות. על הפער בעמדות שני הצדדים העיר פריד: 'בחלק מהשיחות [עם המשלחת] נראָה שהמפגש בין השקפות שני הצדדים הוא כמעט בלתי-אפשרי. הסובייטים מתרכזים בצורך לסיים את מצב המלחמה עם ישראל ואחר-כך ההכנות [הצבאיות]. הם אומרים ששמירת המשטרים המתקדמים צריכה לבוא לפני שחרור האדמה, ואילו המשלחת הערבית סבורה ששחרור האדמה הוא הראשון והאחרון'. משהגיע הוויכוח למבוי סתום הגיב ברז'נייב בזעם: 'אנו יודעים שאתם רגישים בחלק מהבעיות, אך הבעיות לא נפתרות ברגש בלבד'. ראשי ברית-המועצות סברו שאפשר להחליט על סיום מצב

49. פריד, מן מחאד'ר אַג'תמאעאת עבד אל-נאצר אל-ערבִיָה ו אל-דוֹלִיָה, 1967–1970, עמ' 76. בומדיין העיר על כך באמרו: 'אין זה סביר לגמרי פרוץ מלחמה גרעינית בשל עניינים הקשורים לקהיר או לדמשק'.

המלחמה אם תיסוג ישראל מהשטחים הכבושים. לדבריהם, הם התייעצו עם אנשי המשפט הבין-לאומי, ואלה אמרו שסיום מצב המלחמה אין פירושו הכרה במדינה הציונית. הפתרון המדיני ייתן לערבים רווח זמן, שיאפשר למדינות הערביות את ההזדמנות להתאושש צבאית וכלכלית. 'אם נקבל עמדתכם בדבר אי-הסכמה לסיום מצב המלחמה מה נותר? לא נותר אלא להמשיך במלחמה. האם אתם מוכנים למלחמה?' שאל ברז'נייב והוסיף: 'עליכם להתנהג בגמישות הנחוצה. סיום מצב המלחמה אינו חשוב. החשוב הוא רווח הזמן הנחוץ להתעצמות הכוחות המזוינים ולחיזוק המשטר'. קוסיגיני המשיך ואמר: 'באמצעים מדיניים תוכלו להשיג תוצאות גדולות. דברו עם האמריקנים ככל שתמצאו. הדיבורים אינם חשובים. עליכם לא לשכוח שהמאבק המדיני אין פירושו נסיגה או שהנסיגה סופית. ייתכן שתבוא אחריה התקדמות, המשא-ומתן יכול להתנהל באמצעות האו"ם, ואם לא ייסוג הרי המלחמה נמשכת'. ברז'נייב התריס כלפי השליחים: 'אם ננתח טוב את רעיונותיכם נמצא אותם או קיצוניים או שהם יובילו לתבוסה חדשה [...] סיום מצב המלחמה אין פירושו הקמת יחסים מדיניים ביניכם לבין ישראל'. מנהיגי ברית-המועצות ניסו לשכנע את נאצר ואת שני חברי המשלחת לקבל את נוסחת הפתרון המדיני, ולפיה תיסוג ישראל מכל השטחים תמורת סיום מצב המלחמה ומתן חופש שיט לישראל בתעלת סואץ. הם הדגישו שבכל התוכניות המועלות באו"ם יש בצורה זו או אחרת סיום מצב המלחמה עם ישראל. לחיזוק עמדתם הם טענו שהצבא המצרי אינו מוכן להתקפה ואפילו לא להגנה. ההגנה האווירית על הערים הגדולות אינה מספקת. ברז'נייב אף הטיח במשלחת הערבית: 'אתם המזרחים מתלהבים (מתחמסין)! יש צורך גם בהיגיון. מה זה חשוב אם יעבור בתעלה דגל ישראל ואם לא? מה משמעותה של הפורמליות לעומת מפעל גדול כמו סכר אסואן? מה זה חשוב אם בנסיבות אלה תתקבל החלטה בדבר סיום מצב המלחמה בתנאי שתקדם לכך נסיגת כוחות ישראל? תנו לישראל לסגת ואחר-כך תפרשו את ההחלטה כפי שאתם רוצים, ולא כפי שרוצה ישראל. כאשר תהיו חזקים תעשו מה שאתם רוצים [...] הבעיות אינן נפתרות על-ידי רגשות בלבד'.

בשובם משיחותיהם עם מנהיגי ברית-המועצות העבירו שני השליחים לנאצר מסר חד-משמעי: ברית-המועצות מעוניינת להעביר באו"ם החלטה על סיום מצב המלחמה ובכלל זה מעבר אוניות הנושאות דגל ישראל בתעלת סואץ ובמפרץ עקבה, וזה כדי שהבעיה תישאר מטופלת בזירה הבין-לאומית; אחרת הבעיה להערכתם תהיה כולה באחריותם ועל כתפיהם. עוד מסרו שהסובייטים הדגישו שאין זה מעשי בעבור מצרים ליזום פעולה צבאית נגד ישראל אלא בעוד שנתיים-שלוש. לכן הם רואים הכרח לפנות לפתרון המדיני, שיקנה מספיק זמן להכנות לפעולה צבאית. הם לא היו רוצים לשמוע בזמן הנוכחי את הביטוי 'המאבק המזוין', ולכן הפתרון המתאים כעת מנקודת מבטם הוא הפתרון המדיני. הם גם נגד חיסולה של מדינת ישראל. הם חזרו כמה פעמים על עמדתם, שהפתרון המדיני ייתן את הזמן הנחוץ להכנות הצבאיות.⁵⁰ נאצר סיכם את הדיון עם שני השליחים ששבו ממוסקבה והעריך:

- א. ברור שהסובייטים לוחצים להעביר באו"ם החלטה – כל החלטה. ייתכן שיש הסכמה בינם לבין ארצות־הברית בעניין הטיפול בבעיה.
- ב. יש הבדל בין הפעולה המדינית לפתרון המדיני. הפתרון המדיני לשיטת הרוסים או האמריקנים איננו אלא כניעה ואף חיסול סופי של הבעיה. עלינו להביא בחשבון שכאשר אומרים פתרון מדיני, פירוש הדבר שעלינו לשלם מחיר כלשהו. לכן הדרך סגורה לפנינו. ואם הדרך סגורה, הרי הדרך היחידה היא המאבק המזוין.
- ג. הצעת ההחלטה הסובייטית באו"ם אינה מקובלת משום שאיננו יכולים להסכים לסיום מצב המלחמה, אחרת התבוסה תהיה כפולה. אך אין זה מונע אותנו מלהמשיך בפעולה המדינית, וזו תסתיים עם סיום עצרת האו"ם. כינוס פסגה ערבית יסייע להמשך הפעולה המדינית. שליחות יארינג היא ביטוי לפעולה המדינית בלי להגיע לפתרון המדיני.
- ד. יש לפעול בו בזמן למען המאבק המזוין. משיראו מנהיגי ברית־המועצות שאנו מתעקשים מאוד על המאבק המזוין, הם יאלצו ללכת אתנו למרות פחדם התמידי שמא המאבק המזוין בחזיתות יבעיר את האזור כולו.⁵¹
- במסגרת מאמצי ברית־המועצות לקדם פתרון מדיני ובעקבות שיחותיהם עם האמריקנים מסרו הסובייטים לנאצר בסוף אוקטובר 1968 איגרת בעניינים מדיניים. פרטים ממנה מסר נאצר בישיבת הוועדה המבצעת העליונה של אס"ע ב־28 באוקטובר 1968 והעריך:

ברור שהסובייטים פוחדים מכך שנדחוף את הכוחות הצבאיים שלנו בזמן הנוכחי לפעולה צבאית חדשה לפני שנהיה מסוגלים לכך מבחינת כוח אדם, רמת האימונים ומורל (הכוחות); שאם יובסו כוחות אלה פעם נוספת, תהיה אז בעיה גדולה מבחינתם באזור כולו. הרגתי את הסובייטים בנושא הזה, ואמרתי להם שאנו לא נסתבך במלחמה לפני שנהיה בטוחים לגמרי ביכולתנו הצבאית להיכנס אליה. לכן אנו לוחצים עליהם בהתמדה לחמש אותנו באופן מלא. לדאבוני עדיין לא השלמנו את יכולותינו הצבאיות הממונעות כדי לנוע מזרחה לאחזר חציית התעלה.

אשר לנושאים ולהצעות המדיניות שנכללו באיגרת הסובייטית הגיב נאצר במסר שכלל את הרכיבים האלה:

- א. אי־אפשר (מִסְתַּחֵל) לנהל שיחות או דיונים משותפים עם ישראל.
- ב. יש לקשור את המעבר בתעלה לנושא הפלסטינים.
- ג. בעניין הגבולות הבטוחים לישראל, מצרים לא תוותר על אף שעל מאדמותיה.
- ד. אפשר לדון בשאלת ירושלים ולהתווכח עליה, אך אין לוותר עליה.
- ה. סיום מצב המלחמה קשור קשר הדוק לנסיגתה המלאה של ישראל מהשטחים שכבשה (באמירה כללית זו אין מחויבות ברורה לסיום מצב המלחמה אם תיסוג ישראל מכל השטחים).

51. שם, עמ' 79-81.

1. בנוגע למשאל-עם בקרב הפליטים הנמצאים מחוץ לפלסטין והאפשרות שהם לא ירצו לחזור, לדעת מצרים ההפך הוא הנכון – לדעת נאצר הם ידחו את ההצעה של אי-שיבתם.

נאצר סיכם בזה שהוא ימשיך לעודד את מנהיגי ברית-המועצות להמשיך בשיחות ובדיונים עם הממשל האמריקני בתנאי שתקופת השיחות תנוצל להשלמת ההכנות הצבאיות.⁵² בדצמבר 1968 הגיש שר החוץ של ברית-המועצות אנדרה גרומיקו לנאצר תוכנית לפתרון הסכסוך: 'באופן בסיסי התוכנית נוגעת לסיום מצב המלחמה בתנאי שייכנס לתוקפו לאחר סיום נסיגת ישראל מכל האדמות הכבושות. בשלב הראשון של התוכנית תיסוג ישראל 40 ק"מ ממזרח לתעלת סואץ, ולאחר חודש תסיג ישראל את כוחותיה לקו ה-5 ביוני. לאחר מכן יוסכם על הנושאים הפלסטיניים ועל המעבר בתעלת סואץ ומפרץ עקבה. יודגש שמעבר המים במפרץ עקבה הוא מעבר בין-לאומי פתוח לכול'. גרומיקו מסר לנאצר גם פרטים על השיחות עם האמריקנים. הוא הציע שהסובייטים יקיימו פעילות חדשה במסגרת החלטת מועצת הביטחון בתוספת לוח זמנים לביצועה ולנסיגת ישראל מהשטחים שכבשה.

נאצר הביע את דעתו על תוכן האיגרת בישיבת ממשלתו ב-29 בדצמבר 1968 באמרו שאין חדש בתוכנית, והוסיף כי הסובייטים הציעו שמחמוד ריאד, שר החוץ של מצרים, יגיש את התוכנית החדשה לנציג האו"ם יארינג. אבל נאצר דרש מגרומיקו שהסובייטים ימסרו בעצמם את התוכנית לאמריקנים בטענה שהוא בטוח שישראל תסרב לסגת. נאצר גם הביע את בטחונו שהאמריקנים ידחו גם הם התוכנית, מה שירגיו את ראשי ברית-המועצות והם יספקו למצרים את הנשק הדרוש לה.⁵³ בסופו של דבר מאמציה של ברית-המועצות לקדם הסדר מדיני לא נשאו פרי, אבל זה לא מנע מהם להגביר את מעורבותה הצבאית במצרים, לבקשתו של נאצר. לעומת זאת נאלץ נאצר להסכים ליוזמה האמריקנית להפסקת אש.

לסיכום, נאצר היה מודע היטב לקשר שבין נכונות ברית-המועצות לספק את הנשק והציוד הדרושים למצרים לבין עמדתה בסוגיית הפתרון המדיני. לכן ראה את עצמו מחויב להוכיח לברית-המועצות שאכן הוא עושה כמיטב יכולתו בסוגיה זו, וישראל היא המעמידה מכשולים בדרך להתקדמות לקראת פתרון. יתר-על-כן, נאצר רצה שברית-המועצות תמשיך בתיאום עמדות עם ארצות-הברית, וזה בהנחה שארצות-הברית מזדהה עם עמדת ישראל, וממילא הרוסים ייווכחו מהר לדעת שישראל היא המכשלה ולכן

52. שם, עמ' 114-115. ראו גם: הייכל, הספינקס והקומיסר, עמ' 191.

53. פריד, מן מחאד'ר אג'תמאעאת עבד אל-נאצר אל-ערב'יה ו אל-דול'יה, 1967-1970, עמ' 125, ושם גם סיכום התוכנית כפי שנאצר הציגה לוועדה המבצעת העליונה של האיחוד הסוציאליסטי ב-30.12.1968. לדברי הייכל, הספינקס והקומיסר, עמ' 195, לפני כינוס הוועדה של המפלגות הקומוניסטיות במוסקבה ביוני 1969 'העלה גרומיקו הצעה נוספת לפתרון בעיית המזרח התיכון, והיא דמתה מאוד להצעתם של האמריקנים, שהודלפה לירדן ולממשלות ערב אחרות. נראה כי שתי ההצעות הורו לערבים לנהל משא-ומתן ישיר עם ישראל, לקיים סיורים משותפים עם הישראלים באזורי הגבול וכיצא באלה דרישות, שבימים ההם היו בלתי-קבילות לחלוטין'.

על ברית-המועצות לספק את דרישות הנשק של מצרים כדי להתכונן לאופציה הצבאית בשעה שהפתרון המדיני יגיע למבוי סתום.

העמדה כלפי ארצות-הברית: כבדהו וחשדהו

עמדתו העקרונית של נאצר כלפי ארצות-הברית היתה בעקיבות 'כבדהו וחשדהו' עם דגש בחשדהו, בייחוד לאחר המלחמה.⁵⁴ מצד אחד הביע אי-אמון כמעט מוחלט בכוונותיה של ארצות-הברית כלפי מצרים, עד כדי אמונה שמטרתה היא להפיל את שלטונו תוך כדי ניצול תוצאות התבוסה. באחת מישיבות הממשלה בשנת 1969 הזהיר נאצר מפני 'הקשר האמריקני' באמרו שאמריקה מתעתדת להוציא בשנת 1969 סכום של 15-20 מיליון לירות מצריות על כמה יסודות אופוזיציוניים בפנים למען הפלת המשטר, וכי אמריקה וישראל פועלות בכל כוחן לחיסול בעיית פלסטין. בישיבת הממשלה ב-18 במאי 1969 הוא האשים את ארצות-הברית בקשרים עם קציני צבא למטרה הזאת. בד בבד קיים נאצר את הדיאלוג בין מצרים לארצות-הברית ובכלל זה שיחות עם נציגי הממשל בסוגיית פתרון הסכסוך. נאצר טען 'שלמרות הכרתנו שהיא נמצאת ב-99 אחוז בחיקה של ישראל יש להשאיר זיק של קשר אתה אפילו בגבול האחוז האחד', בדומה לקשר החלש שהיה בעת ההיא בין ישראל לברית-המועצות.⁵⁵

נאצר דחה את נסיונותיה של ארצות-הברית לשפר את יחסיה עם מצרים או לחדש את היחסים ביניהן, שנותקו במהלך המלחמה. הוא טען שחיזור של ארצות-הברית אחר מצרים נובע מחיזוק מעמדה של ברית-המועצות במזרח התיכון. הוא דחה על הסף את התוכניות האמריקניות לפתרון הסכסוך בטענה שעמדתה תואמת את העמדה הישראלית, בעיקר בכל הקשור למשאומתן ישיר עם ישראל: 'כיצד נחזיר את היחסים עם ארצות-הברית בשעה שמטרתה לאלץ אותנו לראות את הבעיה כבעיה מצרית-ישראלית, סורית-ישראלית, וירדנית-ישראלית ולא כבעיה ערבית-ישראלית'. או: 'כיצד נחזיר את היחסים עם ארצות-הברית כאשר אין היא מסכימה לעקרון הנסיגה לקווי 5 ביוני'. בישיבת הממשלה ב-7 באפריל 1968 סיכם נאצר את עמדתו כלפי ארצות-הברית ומאמציה באזור.

54. שמש, מהנכבה לנכסה, עמ' 617-623.

55. פריד, מן מחאד'ר אג'תמאעאת עבד אל-נאצר אל-ערב'יה ו אל-דוּל'יה, 1967-1970, עמ' 108, 164, 168. הערוץ החשאי התמסד בשנת 1968, בעת שהיודי היה ראש המודיעין הכללי, בין המודיעין האמריקני, שהיה לו נציג בשגרירות ארצות-הברית או בנציגות האמריקנית, לבין המודיעין הכללי המצרי (אמין הוירי, אל-פרץ אל-דאאעה, ביירות 1992,³ עמ' 298, מוסיף: 'נציג ארצות-הברית היה יוג'ין טרון ואחריו נינר [Niner]). צינור זה שימש אחר-כך בין סאדאת לניקסון. פעמים רבות הזכיר קיסנינג'ר בזכרונותיו שקצין בכיר מצרי העביר להם השקפה מסוימת, והקצין הבכיר הזה היה למעשה נציג המודיעין הכללי של מצרים).

לדעתו תהום פעורה ביחסים בין שתי המדינות, וקלושים הסיכויים לשיפור היחסים ולגישור על הפער. לדבריו, האמריקנים פועלים בתקופה האחרונה ליצירת אי-יציבות פנימית. לפיכך רצה נאצר שהרוסים ידונו עם האמריקנים ויתווכחו אתם, במקום שחילוקי הדעות יהיו בין מצרים לארצות-הברית, וזאת בהניחו שהשפה בין נציגי המעצמות תהיה שונה מזו שבין מעצמה לבין מדינה קטנה, ובייחוד בנושא הפתרון המדיני.⁵⁶

נאצר הגיב בחריפות על כל גילוי של ספקות שהביעו שרים בממשלתו בנוגע להיגיון ולתועלת בעמדה הנוקשה שלו כלפי ארצות-הברית. בדיון בממשלה ב-12 בנובמבר 1968 שאל שר החוץ מחמוד פּוּזִי: 'האם אפשר לחשוב ברצינות על החזרת היחסים בין מצרים לארצות-הברית', ונאצר 'נזף' בו באמרו: 'יא ד"ר פּוּזִי, צריך להיות מחיר מדיני להחזרת היחסים בינינו לבין ארצות-הברית. מאז חודש פברואר הם חוזרים ומבקשים החזרת היחסים. אך באותו זמן הם לא נענו לתנאינו'.⁵⁷ בישיבת הממשלה ב-26 ביולי 1969 דיווח נאצר כי שבוע לפני כן הגיש עוזר מזכיר המדינה של ארצות-הברית ג'וזף סיסקו למצרים תוכנית אמריקנית חדשה לבעיית המזרח התיכון ובה 14 סעיפים, ועיקרם:

- א. ישראל תיסוג מהשטחים שכבשה, אך לא לקווי ה-5 ביוני אלא למקומות שיוסכם עליהם בינה לבין מצרים.
- ב. יפורזו השטחים שישאל תיסוג מהם.
- ג. כוחות בין-לאומיים יוצבו בשארם אל-שיח' והסביבה, חצי האי סיני יהיה מפורז ממשק ומצרי טיראן יהיו בין-לאומיים.
- ד. סיום מצב המלחמה בין מצרים וישראל ייכנס לתוקף עם הפקדת ניירות ההסכם במזכירות האו"ם.
- ה. הצדדים הנוגעים יסכימו על לוח זמנים לטיהור התעלה ועל לוח זמנים לנסיגת כוחות ישראל.
- ו. אזור עזה יפורז ממשק והמנהל שלה יהיה זמני ובחסות האו"ם.

56. נאצר בישיבת הממשלה, 7.4.1968, פריד, מן מחאד'ר אג'תמאעאת עבד אל-נאצר אל-ערב'ה ואל-דול'ה, 1970-1967, עמ' 113-114. ראו גם: נאצר בישיבת הממשלה ב-8.6.1969, שם, עמ' 164-165.

57. שם, עמ' 118. בהגינו על עמדתו אמר בישיבת הוועדה המבצעת ב-4.11.1968: 'יש מי שחושבים שהפתרון בידי האמריקנים. שמעתי שאחד מחברי מועצת ההפיקה שעזבו אותנו אמר דברים אלה. זה דיבור ריק [...] אני רואה צורך לרמוז לאמריקנים כי האינטרסים שלהם במזרח התיכון בסכנה, וכי מדיניותם הנוכחית תכפיל את השפעת הסובייטים באזור', שם, עמ' 155. בישיבה זו שאל חבר הוועדה עבד אל-מחסן: 'מדוע לא נוכל להיות בדו-קיום (תעאיוש) עם ארצות-הברית ומדוע אנו סוגרים את שער הדו-קיום הזה'. נאצר ענה בהתרגשות [כך במקור]: 'בכלל לא יהיה דו-קיום (תעאיוש)', שם, עמ' 155-156. בישיבה הממשלה ב-8.6.1969, עלה הנושא שוב. נאצר ענה לשאלת השר חלמי מוראד על האפשרות לקשר ישיר עם ארצות-הברית למען שינוי מדיניותה כלפי מצרים: 'יא ד"ר חלמי [לדעתי, בנעימה של נויפה – מ"ש], הדיאלוג עם האמריקנים כיום לא יועיל לנו, אלא יזיק לנו. הם כבר הגישו לנו תוכנית 13 סעיפים, אך לדאבוני היא מכילה הרבה ויתורים תמורת פיתויים בכמה סוגי מזון ומשלוחי חיטה. ואני לא רואה כל תקווה באמריקנים', שם, עמ' 165.

- ז. יובטח חופש השיט לכל הספינות בתעלת סואץ ובמצרי טיראן. לא תהיה כל התייחסות להסכם קושטא וסעיף 10 של הסכם זה מעניק למצרים זכות הגנה עצמית וזכות לסגירת התעלה במצב של מלחמה – מ"ש].
- ח. לפליטים הפלסטינים של 1948 תהא זכות שיבה לפלסטין או לשיבת קבע במקומותיהם, וזאת במסגרת הסכם שיגדיר את מספרם של הרשאים לחזור בכל שנה, ובתנאי שיינקטו הצעדים שהקבוצה הראשונה תחזור בתוך שלושה חודשים מהחתימה על ההסכם.
- ט. מצרים מבטיחה עם חתימתה על ההסכם לחיות בשלום עם ישראל ולהפסיק את כל צורות האיבה כלפיה.
- י. ההסכם הוא מצרי-ישראלי, ובאותו הזמן ייחתמו הסכמים אחרים עם שאר מדינות ערב הקשורות, כלומר הסכם ירדני-ישראלי והסכם סורי-ישראלי.
- נאצר דחה את תוכנית סיסקו בטענה שמטרת 14 סעיפיה היא 'שניכנע להם ולישראל'.⁵⁸

הזירה הערבית: כשלון פסגת רבאט

גם בתקופה הנסקרת כאן, כמו לפני המלחמה, התפתחו האירועים באזור סביב מהלכיו של נאצר. הישגו בוועידת ח'רטום היה בין השאר תוצאה של שינוי חשוב במדיניות הבין-ערבית שלו מלפני המלחמה, והתחייבותו המפורשת ליצור סדר חדש במערכת היחסים הבין-ערביים. זמן לא רב אחרי ועידת ח'רטום חזר העולם הערבי למחלוקות האופייניות. נאצר החל להיתקל בקשיים רציניים לשכנע את העולם הערבי לקבל את האסטרטגיה שלו של תהליך מדיני ובמקביל להתכונן לחידוש המאבק המזוין בישראל. לאחר שמצרים קיבלה את החלטה 242, חיפש נאצר הסכמה ערבית למהלכיו.⁵⁹ מכל מדינות ערב רק מצרים וירדן קיבלו את החלטה 242. שלושה ימים אחרי קבלתה במועצת הביטחון ביקשה מצרים ממזכירות הליגה הערבית לטפל בכינוס ועידת פסגה בהקדם האפשרי. היוזמה נתקלה בהתנגדותן של סוריה וסעודיה; סוריה, עיראק ואלג'יריה הסתייגו מיוזמת מצרים לרון בהחלטה 242. כך הוקם 'מחנה הסירוב' הראשון בזירה

58. בישיבת הממשלה, 10.8.1969, שם, עמ' 166-167.

59. כבר למחרת קבלת החלטה 242 במועצת הביטחון אמר נאצר בנאום במועצת האומה (23.11.1967): 'אנו חושבים שהתפתחות המאורעות מחייבת עתה מחשבה על כינוס ערבי בדרג של פסגה. החלטה מועצת הביטחון מהווה התפתחות שאנו חייבים לרון בה יחד. אנו חושבים שאפשרות הפעולה הערבית המאוחדת, שהוכיחה את יעילותה בח'רטום, חייבת להימשך ולמלא את תפקידה עד סיום המשבר. הבעיה המיידית, שהיא בעיית חיסול תוצאות התוקפנות, חייבת להיות הנקודה הראשונה בסדר היום של הוועידה המוצעת. מה נעשה בנוגע להחלטה מועצת הביטחון?', אל-אהראם, 24.11.1967.

הערבית ובו סעודיה, סוריה, עיראק (לאחר הפיכת הבעת' ביולי 1968) ואלג'יריה. חוסין היה לבעל-הברית 'הנאמן' של נאצר כמעט עד יום מותו ב-28 בספטמבר 1970. פרוץ מלחמת ההתשה ביולי 1969 לא סייע בידי נאצר לשכנע את סעודיה לסגת מהתנגדותה. ב-6 בנובמבר חזר וטען כי 'המסיבות החדשות שנוצרו בעקבות העובדה שהמערכה [הצבאית] היא בלתי-נמנעת מחייבות החלטה נוספת והשתתפות פעילה יותר [...] נפלו כל התירוצים [...] לדחייה [...] אנו מקווים שמועצת ההגנה הערבית [שעמדה להתכנס] תיווכח לדעת שצורכי העימות מחייבים לקרוא לוועידת פסגה ערבית'.⁶⁰ מועצת ההגנה הערבית (שרי חוץ ומלחמה ורמטכ"לים) קיימה את מושבה ה-11 בקהיר ב-8-10 בנובמבר 1969. ואכן כינוס הפסגה התאפשר נוכח הסכמת סעודיה, לאחר שמועצת ההגנה הערבית החליטה כי 'הפתרון בדרכי שלום נכשל [...] אין זה אפשרי לשחרר את השטחים הערביים בדרך הזאת'. מועצת ההגנה המליצה לכנס את הפסגה הערבית ברבאט ב-20 בדצמבר 1969.⁶¹

במאמץ להבטיח את הצלחת הפסגה זימן נאצר את פייצל לביקור במצרים בדרכו לרבאט. הביקור התקיים ב-18-19 בדצמבר. האווירה בשיחות, כפי שמעיד עליהן פריד, היתה מתוחה וניכר משקע היחסים המעורערים ביניהם מאז פרצה מלחמת תימן בשנת 1962 ולמרות ההסכם בוועידת ח'רטום בדבר הוצאת כוחותיה של מצרים מתימן, מה שאכן נעשה. נאצר ניסה בכל מאודו לשכנעו בכוונותיו הטובות כלפי סעודיה והעולם הערבי וכי פניו לפתרון הצבאי והוא עושה הכנות לשם כך. נאצר הדגיש ש'פעולת המלחמה היא לא קלה ואי-אפשר לקבוע כיום מועד למלחמה משום שקביעה זו תלויה בהתפתחות כוח האוויר אצלנו, וכן הגיוס (ה'שד) הצבאי שיוחלט עליו ברבאט הוא שיקבע את יכולתנו להיכנס למלחמה, והוא שיקבע את המועד למלחמה'.⁶²

ב-21 בדצמבר 1969 נפתחה ועידת הפסגה הערבית ברבאט. סדר היום שנקבע כבר במועצת ההגנה הכיל סעיפים מיוחדים, כמו 'גיוס מרב המשאבים הערביים הפוליטיים, הצבאיים והכלכליים לשחרור האדמה, תמיכה בהתנגדות הפלסטינית וחיוק עמדתו האיתנה של העם הפלסטיני באדמה הכבושה'.⁶³ מדינות ערב ראו בסעיף הראשון בסדר היום סעיף שיש לדרון בו רק אם תחליט הוועידה לצאת למלחמה. וכך כשהעלה שר המלחמה פוזי את תוכנית ההתעצמות הצבאית של מצרים והתמיכה הכספית הערבית בה,

60. נאצר, אל-אהראם, 7.11.1969. על יחסי מצרים-סעודיה ראו דברי נאצר לנשיא טיטו ב-5.2.1968, באסואן. פריד, מן מחאד'ר אג'תמאעאת עבד אל-נאצר אל-ערב'יה ו אל-דול'יה, 1967-1970, עמ' 132.

61. אל-אהראם, 11.11.1969.

62. נאצר, אצל פריד, שם, עמ' 196. פריד מוסיף הערת ביניים (עמ' 192), ולפיה בשלב מאוחר יותר, אחרי כשלוש ועידת רבאט, תיאר נאצר ב-12.1.1970 את הביקור הזה ואמר: 'אני חושב בנוגע לסעודיה, שביקור המלך פייצל בחודש שעבר היה זריית חול [בעיניים] כי הם עדיין קושרים נגדנו. באחרונה נפלו לירינו תעודות המוכיחות את המשך הקשר שקשרה עלינו המלוכה בסעודיה'.

63. אל-אהראם, 12.11.1969.

הועלו הסתייגויות חריפות של המדינות שהתחייבו בוועידת ח'רטום לתמוך במצרים. הן טענו שאין ביכולתן להוסיף על התמיכה. כך הגיעה הוועידה למבוי סתום, ונאצר פרש מהדיונים באמרו: 'לדעתי לא נשאה הוועידה באחריות המוטלת עליה'.⁶⁴ ב-23 בדצמבר בערב ננעלה הוועידה בלי הודעה משותפת ובלי החלטות. מלחמת ההתשה שניהלה מצרים עם ישראל לא סייעה לנאצר בדרישתו לקבוע תוכנית לגיוס הפוטנציאל הערבי למלחמה. פייצל דרש החלטה על מלחמה, ונאצר טען: 'אין אפשר לקבוע מועד למלחמה'. מחמד חסנין הייכל תיאר את הפסגה 'פגישה בין נשיאים ומלכים אשר יד המקרה הביאה אותם לרבאט', וסיכם בפסימיות את מאמציה של מצרים בשלוש השנים שחלפו לגייס את הפוטנציאל הערבי: 'התיאום במישור הכלל-ערבי אינו קיים, פחת התיאום בין מדינות החולקות אותה אוריינטציה חברתית ומדינית, שורר פיצול בין מדינות עשירות לעניות, והתיאום בין הפיקוד המזרחי והפיקוד המערבי לקוי'.⁶⁵

ניסיון אחר לגייס את הפוטנציאל הערבי למערכה היה של מעמר קדאפי, שהעלה בביקוריו במדינות ערב במאי וביוני 1970 את תוכניתו בדבר 'כלל-ערביות המערכה' (קומיט אל-מערכה). בפגישתו עם נאצר ב-10 ביוני 1970 דיווח לו על תוצאות ביקוריו באמרו: 'באופן כללי יש חוסר אמון בינינו [מדינות ערב]; ונאצר התלונן ואמר: 'נשמעים היום דיבורים על מה שקוראים "המנהיגים המובסים (אל-קיאדאת אל-מחזומה) של 1967", אני מתאר לי שהכוונה היא אלי'.⁶⁶

נאצר ראה חשיבות רבה בהקמת 'החזית המזרחית' (אל-ג'בקה אל-שרקה) כחלק מהכנתו הצבאיות ל'חיסול תוצאות התוקפנות'. כלקח מכשולן המפע"מ לפני המלחמה, חתר נאצר להקים שתי מפקדות חזית שיהיו מתואמות ביניהן: החזית המערבית (מצרים) והחזית המזרחית ובה ירדן, סוריה ועיראק. הוא העריך שהקמת החזית המזרחית תאלץ את ישראל לפצל את כוחותיה ללחימה בשתי חזיתות עיקריות, וכך תובטח עליונות צבאית ערבית בכל חזית. ואולם על רקע היחסים הבין-ערביים המעורערים, גורלה של החזית המזרחית היה בסופו של דבר כגורל המפע"מ, דהינו כישלון והיעדר תיאום צבאי בין מדינות ערב ובכלל זה מדינות העימות.⁶⁷

64. נאצר, רדיו קהיר, 24.12.1969.

65. ראו: הייכל, אל-אהראם, 4.1.1970, 19.6.1970; סימו"ת, 29.1970, 5.1.1970; הייכל, אל-טריק אלא רמזאן, עמ' 74-77. על עמדת סעודיה ראו: פייצל: סימו"ת, 10.4.1968; אל-סיאסה, 20.9.1968; אל-חיאית, 21.9.1968; סקאף, שר החוץ של סעודיה, אל-בלאר, ג'דה, 19.11.1969; אל-חיאית, 7.12.1969.

66. נאצר, אצל פריד, מן מחאד'ר אג'תמאעאת עבד אל-נאצר אל-ערביה ו אל-דוּלְיָה, 1967-1970, עמ' 211.

67. על הקמת המפע"מ וכשלונו לפני המלחמה ראו: שמש, מהנפכה לנפסה, עמ' 169-190. על כשולן הנסיונות להקמת החזית המזרחית אחרי מלחמת ששת הימים ראו: הויד'י, אל-פרץ אל-ד'אאעה, עמ' 226-236.

שינוי חשוב חל בגישתה של מצרים לסוגיית הישות הפלסטינית, לאש"ף ולארגוני הפדאיון שנקראו 'ההתנגדות הפלסטינית (אל-מקאומה אל-פלסטיניה)'.⁶⁸ מפנה זה, שתאם את האסטרטגיה שגיבש נאצר אחרי המלחמה, התבטא בשני כיוונים:

א. לחץ על אחמד אל-שקירי, יושב-ראש אש"ף, להתפטר מתפקידו (הוא התפטר ב-24 בדצמבר 1967) והחלפתו בהנהגה חדשה של ארגוני הפדאיון ובראשם פת"ח. נאצר לחץ על הנהגת פת"ח להשתלב בממסד הפלסטיני הקיים. נאצר ראה ב'התנגדות הפלסטינית' (כפי שנקראו הארגונים) הנהגה פלסטינית לאומית בעלת נאמנות כלל-ערבית (קְוִמָּה), המייצגת את רצונו של העם הפלסטיני.

ב. הוא העמיד לתמיכה בהנהגה זו 'את כל הפוטנציאל החומרי והצבאי של מצרים ואת כל משקלה המדיני הערכי והבין-לאומי'. בעקבות פגישתו עם מנהיגי פת"ח בראשית אפריל 1968 החליט נאצר למסד את הקשר עם הארגון; הוא הבטיח למנהיגי פת"ח סיוע צבאי בנשק ובאימונים, וקיים את הבטחתו.

פעילות הארגונים ובייחוד של פת"ח השתלבה במאבק המזוין של נאצר ובכלל זה מלחמת ההתשה. הוא ראה בפעילותם גורם הטרדה לישראל. כלי התקשורת במצרים הרגישו ש'הפעולות הפדאיוניות מהוות גורם יעיל לערעור היציבות הבטחונית והכלכלית של ישראל'. נאצר העריך (במהלך שנת 1968) ש'הפעילות הפדאיונית גורמת בעיות גדולות לישראל', וכי 'היהודים מוטרים מפעולות אלו, הגורמות להם 15 הרוגים כל שבוע, דבר המכאיב מאוד ליהודים'.⁶⁹

הדרך למלחמת ההתשה ותוצאותיה

מלחמת ההתשה נועדה להיות הביטוי המוחשי ביותר לנחישותו של נאצר להגשים הלכה למעשה את תפיסתו 'מה שנלקח בכוח יוחזר רק בכוח', אך בסופו של דבר התישה ההתשה את צבאו שלו לא פחות משהתישה את צה"ל. כביטוי לנחישותו נהג לשבץ מדי פעם בפעם בנאומיו מעין ציוני דרך שנועדו להבהיר לשומעיו באיזה שלב משלבי המאבק המזוין נמצאת מצרים, וכי בכך הוא מקיים את הבטחתו בדבר שחרור השטחים בכוח. מבחינה זו, מטרת הלחץ הצבאי על ישראל היתה לאלצה להגמיש את עמדותיה המדיניות.

בדבריו ב-10 באפריל 1968 חילק נאצר את הלחימה בתעלה לשלבים המוגדרים והחופפים במידה זו או אחרת את החלוקה של שר המלחמה מחמד פוּזי, ואלה הם: שלב

68. על יחסו של נאצר לארגונים ראו: שמש, מהנכפה לנכפה, עמ' 281-312.

69. נאצר בישיבת הממשלה, 7.4.1968, פריד, מן מחאד'ר אג'תמאעאת עבד אל-נאצר אל-ערב'יה, 1 אל-דוּלְיָה, 1970-1967, עמ' 113. על התמיכה המדינית והצבאית של מצרים ב'התנגדות הפלסטינית' ראו: Moshe Shemesh, *The Palestinian Entity, 1959-1974: Arab Politics and the PLO*, London 1988², pp. 55-62, 97-108

העמידה האיתנה; שלב ההרתעה; שלב חיסול התוקפנות (או שלב הדיפת התוקפנות או שלב שחרור האדמה הכבושה) ושלב הניצחון הסופי.⁷⁰ בקווים כלליים ובהתחשב במינוחים של נאצר ושל פוזי וההסברה המצרית אפשר לחלק את שלבי הלחימה ורמתה בפועל בין יוני 1967 לאוגוסט 1970 (הפסקת האש) לשלבים הבאים:

שלב ראשון: יוני 1967-אוגוסט 1968 – הגנה ועמידה איתנה

המצרים קראו לחלק הראשון של השלב הזה (יוני 1967-נובמבר 1967) 'ההגנה המוחלטת' (אל-דפאע אל-בַּחַת), שבו הקפיד נאצר לשמור על שקט יחסי באזור התעלה. פוזי עצמו הורה בשם נאצר, המפקד העליון של הכוחות המזוינים, שלא לזוּם פתיחה באש 'כדי שלא לתת לישראל אמתלה לחידוש הלחימה לפני השלמת הכנותינו ההגנתיות לפחות'.⁷¹ חששה של מצרים היה שמא תנצל ישראל את חולשתה של מצרים כדי לבסס את אחיזתה לאורך התעלה ולקבוע עובדות מוגמרות בשטח, שיסייעו לה בעתיד במיקוח המדיני. במסגרת זו יש לראות את פעולת ראס אל-עיש ביולי 1967. בתקופה זו הצטמצמה פעילותם הצבאית רק לפעילות עקיפה, שבה הפעילו אנשי קומנדו פלסטינים או בדווים תושבי סיני למיקושים, לחבלות, לפיגועים ולפעילות למטרות מודיעין. טיבוע המשחתת 'אילת' באוקטובר 1967 היה בבחינת חריג בשלב ההוא.

סיום השלב הזה אפשר לנאצר להכריז ב-23 בנובמבר 1967: 'הגענו להשלמת כושרנו ההגנתי'.⁷² בפברואר 1968 העריך שר המלחמה פוזי ש'הכוחות המצריים הגיעו ל-70 אחוז מגודלם שלפני 5 ביוני'.⁷³ ב-30 במרס 1968 הכריז נאצר על סיום שלב בניית הכוחות המזוינים,⁷⁴ ועם זאת העריך שהצבא עדיין אינו מוכן לפעולה התקפית בסיני. בתארו את מצב המוכנות הצבאית של מצרים אמר לנשיא עיראק עארף (פברואר 1968): 'אנו יכולים כיום להגן על מצרים, אך איננו יכולים לבצע התקפה בסיני'.⁷⁵ ב-15 באפריל 1968 הודיע

70. נאצר, רדיו קהיר, 10.4.1968; פוזי, חרב אל-ת'לאת' סנואת, עמ' 202-204; הייכל, אל-טריק אלא רמדאן, עמ' 49. גרסאות אחרות של קצינים בכירים מצרים ראו: מוצטפא כבהא, חרב אל-איסְתַנְזַאף, יד טבנקין ואוניברסיטת תל-אביב (ללא תאריך הוצאה), עמ' 35-42.

71. הייכל, אל-טריק אלא רמדאן, עמ' 56.

72. נאצר, אל-אהראם, 24.11.1967.

73. פוזי בישיבת הממשלה, פריד, מן מַחאד'ר אַג'תמאעאת עבד אל-נאצר אל-עַרְבִיָה וְ אל-דוֹלְיָה, 1967-1970, עמ' 147.

74. נאצר, רדיו קהיר, 30.3.1968.

75. נאצר בשיחה עם הנשיא עארף, 10.2.1968, פריד, מן מַחאד'ר אַג'תמאעאת עבד אל-נאצר אל-עַרְבִיָה וְ אל-דוֹלְיָה, 1967-1970, עמ' 136. על הערכה זו חזר נאצר בישיבת ממשלת מצרים ב-7.4.1968. באמרו: 'כוחותינו במצב טוב כעת אך איננו מסוגלים להתקיף בגלל עליונות ישראל באוויר ובשריון', שם, עמ' 153. ובשיחה עם טיטו ב-5.2.1968: 'באשר לכוחותינו המזוינים כיום אנו במצב המאפשר לנו הגנה על מצרים, אך איננו מסוגלים להתקיף לשחרור האדמה', שם, עמ' 131.

נאצר: 'הגענו לשלב של "העמידה האיתנה".'⁷⁶ בתקופה זו הצטמצמה כאמור הפעילות הצבאית המצרית היזומה בפעולות קומנדו מעבר לתעלה ובחבלות בעומק סיני. כמו כן עשו המצרים פיגוע חבלה באילת ב-5 בנואר 1968 באמצעות חיילים מגדוד הפדאיון המצרי שהועברו לירדן.

שלב שני: ספטמבר 1968-יוני 1969 – ההרתעה הפעילה או ההגנה החיובית הפעילה (אל־רְדֵעַ אל־פְעָלִי או אל־פָּאע אל־איג'אבי אל־נְשֻט)

מפנה ביוזמות של מצרים כביטוי להרגשת ביטחון של כוחותיה בתעלה חל ב-8 בספטמבר 1968, שבו פתחה הארטילריה של מצרים בירי מסיבי שנמשך כמה שעות על כוחות צה"ל בגדה המזרחית של התעלה. ב-14 בספטמבר בישר נאצר לשומעיו: 'תודה לאל, חלף השלב של העמידה האיתנה'.⁷⁷ ב-26 באוקטובר חזרו המצרים וירו אש ארטילרית כבדה על כוחות צה"ל. כך נפתח שלב חדש בהגשמת האסטרטגיה של נאצר ל'חיסול תוצאות התוקפנות'. הפשיטה שעשו כוחות מוצנחים של צה"ל ב-31 באוקטובר-1 בנובמבר 1968 על נְג'ע חמאדי גרמה להפסקת ירי הארטילריה עד ראשית מרס 1969. הפשיטה חשפה את חולשתו של מערך ההגנה בעומקה של מצרים, וצבא מצרים נזקק לזמן כדי להתארגן שם. ב-12 בנובמבר קבע נאצר, שבתוך חודש יש להתחיל בפעילות הטרדה בעומק סיני: 'אם היהודים יישארו במקומותיהם ללא הפרעה זו תהיה שגיאה. לדעתי בעוד חודש מהיום עלינו לעבוד ברצינות בתוך האדמות הכבושות. עלינו לפעול גם בתוך ישראל. ייכנסו סוירים, יישבו שם יומיים או שלושה ויחזרו. וכך ניכנס לשלב של פעולות התשה מתמשכות'.⁷⁸

שלב חדש זה כונה בפי המצרים בסתיו 1968 'מדיניות ההגנה המונעת' וגם 'שלב ההרתעה'. ב-2 בדצמבר 1968 הודיע נשיא מצרים: 'אנו עוברים שלב זה [שלב ההרתעה] תוך כדי חיזוק כוחותינו המזוינים בכל האמצעים ובכל האפשרויות כדי שנוכל לעבור לשלב השלישי – השלב של שחרור האדמה הערבית שכבשה ישראל'.⁷⁹ כביטוי למדיניות זו פורסם ב-16 בדצמבר דבר קיומו של 'ארגון ערביי סיני', המבצע פעילות פדאינית בעומק סיני, וזה ככיסוי לפעילות של יחידות מצבא מצרים. הפרסום נועד להוכיח שמצרים משתלבת מעשית בפעולות הפדאינים, וכדי להניע את סוריה ולבנון לפתוח את גבולן לפעילות כזאת. מדיניות זו השתלבה בקביעת קווים ברורים למדיניותו של נאצר כלפי 'ההתנגדות הפלסטינית'.⁸⁰

76. נאצר, רדיו קהיר, 15.4.1968.

77. נאצר, רדיו קהיר, 14.9.1969.

78. נאצר בישיבת הוועדה העליונה של אס"ע, פריד, מן מחאד'ר אג'תמאעאת עבר אל־נאצר אל־ערב'יה ו אל־דוֹלְיָה, 1967-1970, עמ' 121-122.

79. נאצר, רדיו קהיר, 2.12.1968.

80. על ארגון ערביי סיני ראו: אל־אהראם, 12.12.1968, 17,16,18, 24.5.1969; אחר סאעה, 8.6.1969.

בישיבת הוועדה העליונה של אס"ע ב-30 בדצמבר 1968 אישר נאצר את התחייבותו להמשך המאבק המזויין ותהה: 'האם נישאר שקטים בחזית או נתחיל לפעול?'. מסקנתו היתה: 'זו תהיה טעות מדינית להישאר שקטים. עלינו להתחיל את המבצעים הצבאיים בצורה מדורגת. לפיכך נתחיל בכיצוע פעולות פדאיניות [קומנדו] נגד מטרות חיוניות לאויב. כלומר נעבור מעמדת הגנה שלילית (דפאע סלבי) לעמדה של הגנה חיובית (דפאע איג'אבי)'.⁸¹ על דברים אלה חזר בישיבת הממשלה בפברואר 1969: 'עלינו להחריף את המצב [הצבאי] עם ישראל תוך כדי הגברת הפעולות הפדאיניות בתוך סיני, וזה בשל חשיבותן המיוחדת של פעולות אלו בהתשה מתמדת של כוחות האויב והמורל שלו [...]. עלינו להתמיד בהגברת הפעולות הפדאיניות כל עוד אנו מתבססים על קו הגנה חזק ממערב לתעלה. נתמיד בתוכנית זו עד שנוכל מבחינה צבאית לחצות את התעלה לכיצוע הפעולות הגדולות'.⁸²

שלב זה התאפיין, בייחוד במרס 1969, בהרעשות פתע ובפשיטות קומנדו על מעוזי צה"ל בגזרת התעלה ובמפרץ סואץ. בראשיתו, ב-9 במרס, נהרג רמטכ"ל צבא מצרים, עבד אל-מנעם ריאד, בהפגזת צה"ל בגזרת התעלה.

מלחמת ההתשה (חרב אל-אסת'נזאף) והגברת המעורבות הצבאית הרוסית, יולי 1969-אוגוסט 1970

בנאומו ב-23 ביולי 1969 אישר נאצר את קיומה של מלחמת התשה באמרו: 'אנו נתונים במערכה ממושכת [...] להתשת האויב, וטבע מטבע לשון חדש ברטוריקה של המלחמה עם ישראל'.⁸³ מלחמת ההתשה שפתחה בה מצרים החלה אמנם בפועל ביולי 1969, אך ההחלטה התקבלה כבר בישיבת ממשלת מצרים ב-15 באפריל 1969, שבה מסר נאצר: 'עלינו להמשיך בהכנותינו הצבאיות. התחלנו לפני ימים מעטים במפקדה הכללית של הכוחות המזוינים בהכנת התוכנית המלאה לחיסול תוצאות התוקפנות. ואילו בשבועות הבאים אישרתי לנקוט צעדים צבאיים דחופים (עאג'לה) בחזית'. פוזי סיכם בישיבה זו את התוכנית הצבאית הדחופה שעיקריה:

- א. לפעול להגברת התנגשות הדמים בין כוחותינו לכוחות האויב. עלינו להשתדל תמיד להרוג את המספר הגדול ביותר של אנשי האויב והעדיפות היא לאדם הישראלי ולא לנשק או לציוד, מאחר שהאבדות בנפש גורמות לכאב גדול לפיקוד האויב.
- ב. העמקת הסיוורים-התצפיות (אסת'טלאע) בשטח האויב ביבשה, באוויר ובים.
- ג. דחיפת סיוורינו עמוק לתוך סיני עד כמה שאפשר כדי לזעזע את אמון הכוחות הישראליים בכושרם של ביצורי קו בר לב למנוע את הסיוורים המצריים בעורפם.

81. נאצר, אצל: פריד, מן מחא'ר אג'תמאעאת עבד אל-נאצר אל-ערב'יה ו אל-ד'ול'יה, 1967-1970, עמ' 157.

82. נאצר, שם, עמ' 162.

83. נאצר, אל-אהראם, 24.7.1969.

ד. על טייסינו לנצל תמיד את ההזדמנות המתאימה להיכנס לקרב אווירי עם מטוסי האויב.⁸⁴

שיטת הלוחמה העיקרית של מצרים במלחמת ההתשה היתה הנחתת אש מעמדות ניירות. עם זאת נקטו המצרים מדי פעם בפעם גם שיטות פעולה אחרות, והבולטות שבהן היו:

- א. פשיטות לילה על מעוזים, על מוצבים בודדים, ומארבים (הבולט שבהם היה ב-30 במאי 1970 בציר התנועה המוליך מקנטרה צפונה, ונהרגו בו 14 חיילי צה"ל).
- ב. פיגועים ביעדים בישראל (דוגמת הפיגועים באוניות שעגנו בנמל אילת, שעשו חוליות של אנשי צפרדע מצרים, שהשתמשו בעקבה כבסיס יציאה וחזרה).
- ג. הפצצה של יעדים אזרחיים בעומק סיני (אל-עריש – ליל ה-24-25 באפריל 1970; נחל ים – ליל ה-23-24 באפריל 1970).
- ד. פעילות בים ומהים (הפגזת אווירי החוף מצפון-מזרח לקנטרה – בלילה של ה-8 בנובמבר 1969; טיבוע ספינת הדיג 'אורית' מצפון-מערב לברדוויל – בלילה של ה-13-14 במאי 1970).

ה. תקיפות מהאוויר במרחב התעלה וירי ממסוקים לאורך חופי הים התיכון וים סוף.⁸⁵ לקראת סוף שנת 1969 החל להתברר לנאצר שמלחמת ההתשה רחוקה מלענות על הציפיות שתלה בה. מבחינתה של מצרים, ראשית הפעלתו של חיל האוויר של ישראל בחזית התעלה ב-20 ביולי 1969 והתחלת ההפצצות השיטיות בעומק מצרים ב-7 בינואר 1970 היו שתי נקודות מפנה שליליות. מערכת ההגנה האווירית, שעל אמינותה סמך נאצר, התמוטטה ומצרים נחשפה לשליטתו המוחלטת של חיל האוויר של ישראל בשמי מצרים. על ההשפעה שהיתה לפעילות חיל האוויר נוספה השפעתן של כמה פעולות יבשה של כוחות צה"ל, כמו הפשיטה על מוצב המכ"ם הימי בעדביה (ליל ה-21-22 ביוני 1969); הפשיטה על האי גרין והשמדת המתקנים שהיו בו (ליל ה-19-20 ביולי 1969); הפשיטה הגדולה של כוח משוריין בגזרת מפרץ סואץ (9 בספטמבר 1969); הפשיטה על מוצב המכ"ם האווירי בראס ע'ארב והבאת מתקני המכ"ם לישראל (25-26 בדצמבר 1969); כיבוש האי שדואן והחזקתו 32 שעות (22-23 בינואר 1970); הפגזת המחנה בביר-עריד'ה במרגמות (ליל ה-22-23 ביוני 1970).⁸⁶ וכך מלחמת ההתשה שנועדה להתיש את ישראל החלה להדאיג את נאצר ואת הפיקוד העליון של צבא מצרים.

84. נאצר ופוזי, אצל: פריד, מן מחאד'ר אג'תמאעאת עבד אל-נאצר אל-ערביה ו אל-דוליה, 1967-1970, עמ' 163-164.

85. סא"ל יונה (בנדמן), 'מדיניות המאבק של עבד אל-נאצר', מערכות, 223 (יוני 1972), עמ' 30-41.

86. בחודש יולי בלבד איבדה מצרים בקרבות אוויר 19 מטוסים. ראו: תא"ל יצחק ארד (עורך), 1,000 ימים: 12 ביוני 1967-8 באוגוסט 1970, תל-אביב 1972, עמ' 132. עד כניסת הפסקת האש לתוקפה בלילה של ה-7-8 באוגוסט 1970 איבדה מצרים 86 מטוסים בקרבות אוויר ועוד 25 מטוסים באש נ"מ מן הקרקע. שם, עמ' 132, 198.

בראשית ינואר 1970 התקיים 'מפגש היסטורי', כהגדרת פוזי, של המועצה העליונה של הכוחות המזוינים של מצרים בהשתתפות נאצר כמפקד העליון, ובהשתתפות שר המלחמה והרמטכ"ל. בשלוש פגישות של המועצה (6-10 בינואר) נעשתה הערכת המצב הצבאי. השאלה שהעמיד נאצר לדיון היתה: 'החלטנו לפני שנתיים על מלחמת התשה, האם נוכל להמשיך בה או שהיא הפכה בומרנג [בעל שתי להבות]? והוסיף: 'האויב הצליח לשחק את גדודי הטילים ואחוז האבדות מההפצצות האוויריות הוא גדול'. נאצר העריך ש'ישראל מאמינה שאנו נחצה את התעלה בקיץ 1970 ומטרתה היא למנוע מהכוחות המזוינים המצריים לחצות את התעלה, וזה בלתי-אפשרי ללא שליטה של ישראל באוויר ופגיעה באמצעי ההגנה האווירית'. נאצר סיכם את הדיון בצורך ללחוץ על ברית-המועצות שתשלים את החסר בהגנה אווירית ובייחוד בטילים, וכן תגדיל את מספר הטייסים. בתום דיונים אלו החליט נאצר לצאת לשם כך לברית-המועצות.⁸⁷ הוא ביקר שם ב-22-25 בינואר 1970 וביקש שנסיעתו תהיה חשאית.

נאצר צייר למנהיגי ברית-המועצות תמונת מצב קודרת של ההתפתחויות הצבאיות ושל יכולתו של משטרו להמשיך ולהחזיק מעמד בתנאים הללו. הוא תבע מהם לחוש לעזרתו. לדברי הייכל הדגיש נאצר ש'עתידי המזרח התיכון יוכרע בפס שטח שרוחבו 30 ק"מ בשני צדי התעלה. מצרים מרגישה שהיא ללא הגנה, כאילו עירומה, וכי מאות מהפועלים, אזרחים, וכמוהם אנשי צבא נהרגו'. הייכל הדגיש ש'נאצר דיבר בתוקף, אך המתח ניכר בו'.⁸⁸ נאצר הורה ש'המשך מלחמת ההתשה בשעה שלישראל יש עליונות אווירית מלאה, פירושה שאנו פשוט נתיש את עצמנו'. וכך מסכם פוזי את פגישת הפסגה של נאצר עם ראשי ברית-המועצות:

זה היה המפגש החשוב ביותר מאז 1967. נאצר מתח בכוונה את האווירה והגביר את המתח לדרגה שבה איים על ההנהגה הסובייטית לעזוב את השלטון לטובת מישהו אחר, שיוכל להגיע להבנה עם האמריקנים. העם המצרי עובר עתה תקופה חמורה – או שניכנע לדרישות ישראל או שנמשיך בלחימה כאשר ההגנה האווירית שלנו אינה מסוגלת למנוע התקפות של ישראל בעומק מצרים. נאצר דרש יחידות שלמות של טילי סאם 3 עם הצוותים הסובייטיים שלהם, וכן טייסות מטוסי מיג 21 משופרים עם טייסים רוסים, וכן מתקני מכ"ם משופרים להתראה ומעקב עם צוותים רוסים. את הדרישות האלה נימק נאצר בכך שהזמן אינו לטובת מצרים, ואימון צוותים וטייסים מצרים בנשק החדש מצריך זמן ארוך. כמו כן דרש מטוס הפצצה שירתיע את ישראל הואיל ומטוסי ההפצצה שיש למצרים אינם מסוגלים להגיע לעומק ישראל, לעומת מטוסי הסקאי הוק והפנטום של ישראל, המפציצים בעומק מצרים.

87. פוזי, חרב אל-ת'לאת' סנואת, עמ' 288-289. פוזי מביא נתונים על פעילות חיל האוויר של ישראל ופגיעותיו במצרים בשנת 1969, וכן על פעילות חיל האוויר של מצרים.

88. נאצר בשיחה עם פודגורני, אצל: הייכל, אל-טריק אלא רמאן, עמ' 82.

בהיענותו לדרישות נאצר אמר ברז'נייב: 'זאת הפעם הראשונה מאז מלחמת העולם השנייה שחייל רוסי יוצא מברית-המועצות למדינה ידידותית'. בפגישתם ב-25 בינואר 1970 הודיע ברז'נייב לנאצר על הסיוע הצבאי שאישר הסובייט העליון:

א. דיוויזיה שלמה של טילי סאם 3 עם הצוותים, הציוד והנשק המסייע הנלווה אליהם. הם יבואו בתוך חודש והיו תחת פיקוד מצרי לצורכי הגנה אווירית על עומק מצרים.
ב. שלוש חטיבות אוויר ובהן 95 מטוסי מיג 21 משופר עם טייסים וטכנאים רוסיים ומתקני המכ"ם הנלווים. הן יהיו בפיקוד מצרי וישתתפו בהגנה אווירית על עומק מצרים, ויבואו בתוך חודש.

ג. 50 מטוסי סוחוי, וכן עשרה מטוסי מיג 21 לאימון.

ד. ארבעה מכשירי מכ"ם מסוג בי 15 לאיתור מטוסים מנמיכי טוס כדי לסייע למערכת ההגנה האווירית של מצרים.

ה. הימצאות החיילים הרוסיים תיחשב זמנית עד השלמת אימון החטיבות המצריות בכוחות האוויר וההגנה האווירית של מצרים במחנות האימונים בברית-המועצות ובמצרים; ואז יחזרו החיילים הרוסיים למולדתם.

ברז'נייב חזר והדגיש שתפקידי חטיבות ההגנה האווירית וכוחות האוויר יהיו בעומק מצרים.⁸⁹ בהעריכו את תוצאות ביקורו של נאצר בברית-המועצות כתב פוזי:

ביקור זה והישגיו היו נקודת מפנה גדולה לכל הצדדים. יציאת חיילים רוסיים בפעם הראשונה מאז מלחמת העולם השנייה כדי לשתף פעולה עם כוחות מדינה ידידותית היא אירוע היסטורי חשוב בנוגע לברית-המועצות. הימצאות זו עצמה שימשה הרתעה צבאית ומדינית כלפי ישראל וארצות-הברית, והיתה חיזוק של שיתוף-הפעולה והידידות בין מצרים וברית-המועצות, וחיזוק של הנוכחות הסובייטית באזור הערבי בכלל.⁹⁰

הציוד הצבאי מברית-המועצות הגיע לנמל אלכסנדריה ב-25 בפברואר 1970. באותו הזמן באו גם חטיבות האוויר מיג 21 עם טייסיהן. בשלב הראשון שאחרי בואן למצרים נערכו סוללות הטילים סביב שלושה ממרכזיה החיוניים ביותר של מצרים: קהיר, אלכסנדריה ואסואן. מחודש מאי הוצבו סוללות טילים סובייטיות בחלק העורפי של מרחב התעלה, ובמחצית השנייה של חודש יוני ועד הפסקת האש השתלבו החיילים והיועצים הרוסיים באופן פעיל בנסיונם של המצרים לקדם מערך של טילים לעבר תעלת סואץ. לקראת

89. פוזי, חרב אל-ת'לאת' סנואת, עמ' 311-319; הוירי, אל-פרץ אל-דאאעה, עמ' 259.

90. פוזי, חרב אל-ת'לאת' סנואת, עמ' 319. פוזי הוסיף לחיזוק דבריו: 'אני זוכר בהודמנות זו שנסיונות האויב להסתנן אווירית לעומק מצרים הופסקו מ-18.4.1970. בניסיון האחרון שלהם קלטו שיחה ברוסית בין טייסים רוסיים באזור עתאקה שמדרום לסואץ. הטייסים הישראליים נמנעו מהתנגשות אתם והם חזרו מהיכן שבאו'. הייכל, הספינקס והקומיסר, עמ' 197, תיאר את ביקור נאצר במוסקבה בסוף ינואר 1970: 'נקודת המפנה האמיתית אשר העלתה אחת ולתמיד את הסכסוך המקומי במזרח התיכון לדרג של סכסוך בין-מעצמתי'.

אמצע אפריל החלו טייסים רוסים בטיסות מבצעיות בעמק הנילוס, ולאחר זמן התקרבו יותר ויותר אל התעלה. מעורבותם הצבאית הישירה של הסובייטים לצדה של מצרים לא גרמה לשינוי מהותי במצב הצבאי. אמנם מטוסי חיל האוויר של ישראל הפסיקו מראשית אפריל 1970 את התקפותיהם בעומק מצרים, אולם גברו התקיפות מהאוויר במרחב התעלה. האברות שנגרמו לכוחות המזוינים של מצרים הלכו וגברו. וכך מסכם פוזי: 'מטוסי האויב החלו להפציץ בצפיפות את בסיסי הטילים שבבנייה. ב-14 וב-15 באפריל התחוללה הפצצה כבדה, והאויב השתמש בכל המטוסים המודרניים שלו מסוג סקאי הוק ופנטום והפציץ את אזור מערב התעלה ארבע הפצצות ביום. ההפצצות נמשכו. והתוצאה היתה אי-יכולת להקים בסיסים חלופיים ממערב לתעלה'.⁹¹

על רקע זה יצא נאצר לעוד ביקור במוסקבה ב-29 ביוני עד 17 ביולי 1970 'כדי להשיג עוד חיזוק להגנה האווירית על-ידי רשת אלקטרונית להעלאת רמת הלחימה ומניעת עליונות האויב' [וכן כדי לקבל אישור מראשי ברית-המועצות ליוזמת רוג'רס – להלן]. לביקורו של נאצר קדמה הערכת מצב שהכינה ועדה של קציני צבא בכירים, אנשי מודיעין ופקידים ממשרד החוץ. הוועדה הכינה מסמך ששימש בסיס לביקורו של נאצר במוסקבה. לדברי הייכל, המסמך עסק בשלושה נושאים: המצב הצבאי, יחסי מצרים-ברית-המועצות-ארצות-הברית והמצב הפנימי במצרים ובמדינות ערב. הפגישה הראשונה עם הנהגת ברית-המועצות היתה ב-30 ביוני. נאצר הציג את המצב הצבאי בחזית וציין:

כוחותינו נתונים להתקפות כבדות מאוד של מטוסי הפנטום האמריקניים, המצוידים במכשור האלקטרוני החדש ביותר; מטרת ישראל, כפי שמנהיגיה מצהירים, היא למנוע מהצבא המצרי להשלים את הכנותיו להתקפות לשחרור האדמה הכבושה שלנו. [...] עוצמת הכוחות שלנו מגיעה כיום ל-3/4 מיליון לוחמים, ומספרם יגיע בסוף שנת 1970 למיליון. אך הבעיה הנוכחית היא שארצות-הברית מצוידת את ישראל בציוד למלחמה אלקטרונית שאין לנו כמוהו. יתר-על-כן מטוסי המיג אינם מסוגלים לשהות באוויר זמן ארוך כמו הפנטום.

בסוף הישיבה הציג נאצר את דרישותיו המוגדרות לצייד את מצרים בציוד ללוחמה אלקטרונית (ל"א) כדי להעלות את היכולת האווירית שלה. הוא ביקש גם לצייד את מצרים במפציצים כבדים להרתעת ישראל מפני התקפות בעומק מצרים, וכן את השלמת רשת ההגנה האווירית בטיילים לאזור מצרים העילית, ובייחוד לאזור אסואן לשמירת סכר אסואן. הישיבה השנייה התקיימה ב-11 ביולי ונדונו בה עניינים מדיניים, ובפגישה האחרונה ב-16 ביולי נמסרו החלטות מנהיגי ברית-המועצות בדבר היענות לדרישות נאצר. ואכן הציוד האלקטרוני הגיע לאזורי הצבתו במצרים באוגוסט 1970, וכן הגיעה באותו החודש חטיבה שלמה של טילים מדגם סאם 6 על כל ציודה ועם צוות רוסי לתפעולה. חטיבה זו

91. פוזי, חרב אל-ת'לאת' סנואת, עמ' 321-322.

כולה הוצבה להגנה על סכר אסואן מפני התקפות אוויר של מטוסים מנמיכי טוס. כמו כן הגיעו ארבעה מטוסי מיג 25 חדשים למטרת סיור אווירי אסטרטגי בגובה רב, והוצבו בבסיס מערב קהיר. ברית-המועצות סיפקה מטוסי סיור אסטרטגיים כדי לספק מידע מודיעיני למצרים ולצי הסובייטי בים התיכון ואלה הוצבו במרסי מטרופ. ברית-המועצות גם הקציבה שלוש פריגאטות עם נחתים ועליהן טילי סאם 6, מאלה שהוצבו באסואן, ואלה הוצבו בכניסה לנמל פורט סעיד. סך כל הרוסים, ובכלל זה טכנאים, אנשי צוות ומנהל שבאו למצרים ממרס 1970, ומילאו תפקידי הגנה אווירית בעומק, ולא בחזית, היה 5500 איש.⁹²

לפני כניסת הפסקת האש לתוקפה ניסו המצרים, בעזרת הרוסים, לקדם את מערך הטילים עד התעלה. ב-25 ביוני הובחן מערך ביניים של טילים באזור כותמיה-תל אל-כביר [ובו גם יחידות סאם 3 רוסיות]. מ-30 ביוני פעל חיל האוויר של ישראל ברציפות נגד מערך הטילים, ועל אף אבדות כבדות (חמישה מטוסי פנטום) עלה בידו עד הפסקת האש לעכב את הבאתם של הטילים אל התעלה. למצב כזה הכינו המצרים והסובייטים תוכנית חלופית. בעת ביקורו של נאצר במוסקבה נדון עניין קידום הטילים אל התעלה בחסות הפסקת האש הצפויה. תוכנית זו נדונה כנראה שוב כשבאו לקהיר ב-30 ביולי 1970 מפקד כוחות האוויר של ברית-המועצות ומפקד ההגנה האווירית שלה, וזה בעקבות הפלת ארבעה מטוסי מיג 21, שהטיסו טייסים רוסים, בידי טייסים ישראלים. כלילה שבין 7 ל-8 באוגוסט 1970 נכנסה לתוקף הפסקת אש, וכך הסתיים ללא הישגים של ממש עוד שלב במאבקו של נאצר ל'חיסול תוצאות התוקפנות'.

יוזמת רוג'רס: תפנית בעמדת נאצר כלפי ארצות-הברית

על רקע מצוקת מצרים שהסתמנה בחודשים הראשונים של 1970, המבוי הסתום בתהליך המדיני והגברת המעורבות הצבאית הסובייטית במצרים, החל תהליך שחיקה בעמדה השלילית של נאצר כלפי ארצות-הברית וכלפי מאמצי הפתרון המדיני שלה. זאת בלי לשנות את עמדתה העקרונית של מצרים בעניין התנאים לפתרון מדיני. מן הצד האחר גרמו התפתחויות אלו לממשל האמריקני להעריך מחדש את מדיניותו באזור. ב-20 ביוני 1970 נמסרה איגרת בעל-פה לשר החוץ מחמוד ריאד מה-19 ביוני מאת מזכיר המדינה של ארצות-הברית [הלוא היא 'יוזמת רוג'רס'], ובד בבד נמסרה גם לירדן ולישראל. במרכז האיגרת עמדה ההצעה להפסקת אש בין מצרים וישראל לתקופה מוגבלת (שלושה חודשים). הפסקת האש תלווה בשמירת הסטטוס-קוו בהיערכות הצבאית ממערב

92. שם, עמ' 353-359. פרטי המסמך שהוכן לקראת ביקור זה ראו אצל הייכל, הספינקס והקומיסר, עמ' 198-201.

לתעלה וממזרח לה, ובכלל זה אי-הצבת טילי נ"מ [הכוונה לאי-הזזת טילים ממצרים מזרחה עד תעלת סואץ] ואי-הקמת מתקנים צבאיים חדשים.⁹³ ליוזמה זו קדמו כמה מהלכים מדיניים במגעים בין מצרים וארצות-הברית, ואלה אפשרו את העלאת היוזמה ואת הסכמת מצרים. ביקורו של עוזר מזכיר המדינה ג'וזף ססקו בקהיר (10-12 באפריל 1970) מסמל את השינוי בעמדתו של נאצר כלפי ארצות-הברית. מעורבותה הצבאית הפעילה של ברית-המועצות בלחימה העמידה לפני הממשל האמריקני סיכון של התגברות המעורבות הסובייטית, שבהתפתחות קיצונית עלולה לחייב תשובה צבאית של ארצות-הברית. יתר-על-כן, פעילותן של טייסות סובייטיות מבסיסים במצרים, שנמסרו לשימושה הבלעדי של ברית-המועצות, ובנייתן של בסיסי ליחידות צי סובייטיות במרסי מטרוח חרגו, מנקודת מבטה של ארצות-הברית, מהסכסוך הישיר במזרח התיכון. מדיניותה של ארצות-הברית חתרה אפוא להביא את הצדדים לידי הפסקת אש במועד מוקדם ככל האפשר, ובחסות הפסקת האש לחדש את המגעים המדיניים להשגת הסדר שיצמצם, כך קיווה הממשל האמריקני, את הנוכחות הצבאית של ברית-המועצות במצרים. מבחינה זו הושג אחד מיעדיו של נאצר בהתשה ובהגברת המעורבות הצבאית של ברית-המועצות.

במאמציה להשיג הפסקת אש ולחדש את המגעים המדיניים בין הצדדים, נקטה ארצות-הברית את שיטת הלחצים והפיתויים. מצד אחד חזר הממשל והבהיר למצרים את מחויבותו כלפי ישראל להמשיך ולקיים את מאזן הכוחות באזור, ומן הצד האחר הגביר את המגעים הישירים עם ראשי מצרים, ואנשי הממשל הבהירו לבני שיחם שוב ושוב שהמפתח להסדר של הסכסוך מצוי בווינגטון, שכן ארצות-הברית היא היחידה המסוגלת לגרום לשינוי בעמדתה 'הקשוחה' של ישראל. אנשי הממשל גם הציעו לשלטונות מצרים להזמין את ססקו לשיחות עם נאצר. ואמנם במחצית השנייה של מרס 1970 הסכים נאצר להזמין את ססקו, ובישיבת הממשלה ב-11 באפריל הסביר: 'הסכמנו באחרונה לפגוש את ססקו והחלפנו דעות כדי להוכיח לכול שאנו מדברים עם המזרח ומדברים גם עם המערב. ססקו דרש ממני שהדיאלוג בקשר לבעיה [הסכסוך] יהיה אתם ישירות ולא דרך ברית-המועצות כפי שהיה עד אז'.⁹⁴ ואכן בביקורו בקהיר (10-12 באפריל) מצא ססקו נכונות עקרונית

93. לנוסח איגרת רוג'רס לשר החוץ של מצרים ראו: פריד, מן מחאד'ר אג'תמאעאת עבד אל-נאצר אל-ערב'יה ו אל-דול'יה, 1967-1970, עמ' 220-224. לנוסח ההסכמה של מצרים וישראל על הפסקת האש ותנאיה מ-7.8.1970 ראו: Lapidoth and Hirsch, *The Arab-Israel Conflict and its Solution*, p. 142

94. פריד, מן מחאד'ר אג'תמאעאת עבד אל-נאצר אל-ערב'יה ו אל-דול'יה, 1967-1970, עמ' 219. יש לציין שהמאבק שניהל מאז תום המלחמה נועד בין השאר להביא לשינוי בעמדתה של ארצות-הברית. אין ספק שנאצר שאב עידוד לתקותו שיעלה בידו לגרום לשינוי בעמדתה של ארצות-הברית מהודעתו הפומבית של מזכיר המדינה רוג'רס מ-23 במרס 1970 על הקפאת העיון בבקשתה של ישראל לעוד מטוסים. ראו: ריאד, מד'כראת 1948-1978, עמ' 232, על ביקור ססקו ופרטי שיחותיו עם נאצר. ריאד טוען שלביקור לא היו תוצאות ממשיות.

לרון באפשרות להפסקת אש. חשיבותו של הביקור היתה בכך שסיסקו הצליח לשכנע את מנהיגי מצרים שיש בווישינגטון אווירה של 'רצון טוב' כלפי קהיר ויש נכונות כנה בממשל לקדם הסדר מדיני. כך הכשיר סיסקו את הקרקע לנאומו של נאצר ב-1 במאי 1970, שבו פנה בפומבי אל הנשיא ניקסון וביקש את עזרתו בקידום הסדר למשבר 1967 בדרכים מדיניות. הקטע הבא מנאומו של נאצר ב-1 במאי מבהיר כיצד ראה נאצר את יחסי ארצות-הברית עם ישראל:

מכאן, באזור שנמצא בית-החרושת אבו זעבל שהופצץ ממטוסים אמריקניים [...] אני פונה לנשיא ניקסון ואומר לו [...] אם ארצות-הברית רוצה שייכון השלום [במזרח התיכון] עליה להורות לישראל לסגת מהשטחים הכבושים. היא יכולה לעשות כן מכיוון שישיראל עושה את דברה וחיה על חשבונה [...] [אולם] אם ארצות-הברית אינה מסוגלת להורות לישראל לסגת, עליה לומר לנו זאת – אנו מוכנים להאמין לה, תהיה דעתנו על כך אשר תהיה. במקרה זה אנו דורשים דבר אחד שהוא באפשרותה של ארצות-הברית: עליה למנוע מישראל סיוע נוסף כלשהו – מדיני, צבאי או כלכלי – כל עוד כובשת ישראל שטחים ערביים.⁹⁵

עצם הקריאה לנשיא ניקסון בבקשת עזרה ונעימת הנאום כולו שיקפו היטב את המבוי הסתום שנקלעה אליו האסטרטגיה של נאצר. נאצר הניח שעצם פנייתו הפומבית אל הנשיא ניקסון עשויה לגרום לסחף בעמדתה של ארצות-הברית, וזו תתקרב לעמדתו שלו. אחרי פנייה זו התקיימו מגעים בין סיסקו ודונלד ברגיס, הממונה על ענייני ארצות-הברית בקהיר, לבין נאצר ושר החוץ מחמוד ריאד.⁹⁶ ב-28 ביוני מסר ברגיס לשר החוץ ריאד איגרת מווישינגטון. לפי דיווחו של נאצר על הפגישה הודיע ברגיס לריאד:

הזמן מתאים מאוד לדיון על פתרון אמיתי של שלום. ארצות-הברית היא המדינה היחידה שתוכל ללחוץ על ישראל. הוא ביקש להשאיר לה את בחירת הדרך המתאימה לכך, והוסיף כי תוכניתם אינה מרחיקה את סוריה. מספיק אם היא תכריז על הסכמתה להחלטה 242 ואזי אפשר לצרפה לסוגיית הפתרון. אשר לזכויות הפלסטינים, הרי אין זה קשה להגיע לתוכנית שתכלול את הפלסטינים בדרך כלשהי. בסוגיית הנסיגה מהאדמות הכבושות, הרי השקפת ארצות-הברית מבוססת על אי-השגת שטחים במלחמה בהתאם להחלטת מועצת הביטחון. בעניין ירושלים, הרי כבר הציעו כי תישאר לא מחולקת, כך שלישיראל ולירדן יהיה חלק בניהולה. אשר לגדה המערבית, הם בעד תיקונים קלים בגבולות.⁹⁷

95. נאצר, רדיו קהיר, 1.5.1970.

96. אמין היודי, 'ארצות-הברית על אסבאב נכסת 1967 ועלא חרב אל-אסתנזאף, ביירות 1975, עמ' 169-170.

97. נאצר בוועדה העליונה של אס"ע, 18.7.1970, פריד, מן מחאד'ר אג'תמאעאת עבר אל-נאצר אל-ערביה ו אל-דוליה, 1970-1967, עמ' 231. על גרסת שר החוץ מחמוד ריאד ראו: ריאד, מד'כראת 1948-1978, עמ' 238, 239-262.

נאצר קיבל את נוסח האיגרת (כלומר יוזמת רוג'רס מ-19 ביוני) ב-21 ביוני בהיותו בלוב, והעריך שהיוזמה 'תואמת את האסטרטגיה הכוללת שלו'. בעת ביקורו במוסקבה לפסגה החמישית עם מנהיגי ברית-המועצות (29 ביוני עד 17 ביולי) תיאם נאצר עם מנהיגי ברית-המועצות את תשובתו ליוזמה, וב-23 ביולי הודיע פומבית על היענותו. בישיבת הוועדה העליונה של אס"ע ב-18 ביולי הסביר נאצר את הסיבות להסכמתו ליוזמה, כפי שהציגן למנהיגי ברית-המועצות. יש חשיבות להסבריו בהיותם כנים ותואמים את המציאות בעת ההיא. היה חשוב לנאצר לקבל את הסכמת ברית-המועצות בשל ההשלכות הברורות על יחסיו עם ההנהגה הסובייטית ועל המצב הצבאי של מצרים בעימות עם ישראל. להלן הסבריו:

א. למעשה אין ביוזמה תנאים חדשים. ואולם מצרים וברית-המועצות נתונות ללחץ בין-לאומי חזק המבוסס על הטענה ששתיהן חותרות רק למלחמה ואילו היהודים רוצים פתרון של שלום. אי לכך הסכמה ליוזמה היא תגובה על מסע הלחצים הזה.

ב. הפסקת אש לשלושה חודשים בלבד פירושה ביטול החלטת הפסקת האש משנת 1967 שלא הוגבלה בזמן, ולכן לאחר שלושה חודשים יהיה חידוש האש בגדר פעולה לגיטימית.

ג. תקופת הפסקת האש תעזור למצרים (ולברית-המועצות) לבנות עמדות חדשות לטילים, שאותן היא מנסה לבנות בלא הצלחה מאז דצמבר 1969 תחת התקפות האוויר של ישראל. מצב זה השאיר את הטילים באזור הקדמי בלי חומת מגן מפני הפצצות.

ד. תקופה של שלושה חודשים שבה תיפסק האש תעזור לנו לשליטה צבאית באזור התעלה הודות למספר הגדול של גדודי הטילים החדשים יחד עם הישאות יחידות ההגנה האווירית הרוסיות בעומק מצרים. אף-על-פי שהיחידות הרוסיות היו אמורות לחזור לארצן בסוף חודש זה עם הגעת הצוות המצרי שהשלים את אימונו שם, דרשתי מהם להשאיר את היחידות הרוסיות בעמדותיהן, ושהצוותים המצריים יקבלו טילים נוספים וינועו בחשאי לחוף התעלה. הרוסים נענו לבקשתי, כך יהיה לנו מספר גדודי טילים כפול ממה שיש לנו כעת. היחידות הרוסיות תישארנה אתנו עוד שישה חודשים. יתר-על-כן, מאחר שלא צפוי פתרון בשנה זו, יתאפשר לנו להחליף את מנועי מטוסי המיג במנועים אחרים חדשים.

על תגובת מנהיגי ברית-המועצות להסכמתו ליוזמה ציין נאצר: 'כאשר הצגתי את התוכנית לפני הסובייטים, הם התנגדו ואמרו: מדוע אתם מסכימים לתוכנית אמריקנית לאחר שדחיתם תוכנית שלום רוסית שהוצעה לכם בעבר? ואמרו כי פירוש הדבר שהעולם יגיד שאמריקה היא הפועלת למען השלום, וכך תעניק הסכמה מצרית זו לאמריקה מעמד בין-לאומי גדול'. בסיום הדיון הארוך עם הרוסים אמר נאצר בתקיפות, שהעידה על מצבו הקשה אז: 'העובדה כעת היא, או שנסכים או שלא נסכים, ואין פתרון ביניים. אין להתעלם מכך שאם נדחה את היוזמה ניתן לאמריקנים סיבה מתאימה לספק לישראל עוד מטוסים ועוד נשק חדיש. הסכמתנו ליוזמה לנוכח העולם כולו תיצור לחץ על ארצות-הברית ועל

ישראל'.⁹⁸ בסופו של דבר לא נותר לראשי ברית-המועצות אלא להסכים לעמדתו של נאצר לקבל את היוזמה.

לאחר שהשיג את הסכמת ברית-המועצות נפגש בשובו לקהיר עם הוועדה העליונה של אס"ע (18 ביולי) ועם ממשלתו (19 ביולי) להסביר את שיקוליו ואת נימוקיו. כך גם עשה בפגישותיו עם מנהיגים ערבים אחרים. בפגישות אלה חזר נאצר על נימוקיו. בסכמו את נימוקיו של נאצר כפי שבאו לביטוי בפרוטוקולים של פגישותיו אלו, ובכלל זה עם הצמרת הסובייטית, כותב אמין הוידאי:

שיקוליו היו בראש ובראשונה צבאיים ולא מדיניים. הוא העריך שהסיכויים להצלחת היוזמה אינם עולים על חצי אחוז. נאצר קיבל את היוזמה משום שהגיע למסקנה שההסלמה הצבאית בחזית המצרית מגיעה לדרגה שדרוש לעצרה כדי להצטייד מחדש למלחמה אלקטרונית [...]. בשעה שבכל יום ובמשך שבועות נשפכות אלף טון [פצצות] בממוצע, והטייסים המצרים נלחמים כעיוורים. אמנם לישראלים נגרמו פגיעות חסרות תקדים במטוסים, אך גם אנחנו הפסדנו. נאצר הגיע למסקנה שהתוצאה מהעליונות האווירית של ישראל היא שאינו מסוגל להשלים את בניית מערכת טילי סאם באזור התעלה. בסיכום, היינו במצב שאינו מאפשר לנו לעשות מה שאנו רוצים ולא למנוע את האויב מלעשות מה שאין לנו רוצים שיעשה.⁹⁹

ברגע שהחליט, כבר בהיותו בלוב, על קבלת היוזמה, דאגתו העיקרית היתה לקדם את מערך הטילים מזרחה לתחום 30 הקילומטרים מהתעלה, וכן לקדם בתקופת הפסקת האש את מערך הטילים הקדמי אל החוף המערבי של התעלה. בטרופולי הוא סיכם זאת עם שר המלחמה שלו שזומן לשם. בכיקורם בברית-המועצות תיאמו נאצר ופוזי עם ראשי המערכת הצבאית הסובייטית את נושא הזנת הטילים בחסות הפסקת האש. בעזרת הרוסים הוכנו גדודי טילים שינועו לעבר התעלה בתקופת הפסקת האש כדי להכפיל את מספר גדודי הטילים באזור התעלה. התכנון הזה הוצא אל הפועל במלואו. קידום מערך הטילים לכיוון התעלה בעזרת הרוסים החל כבר בלילה הראשון של הפסקת האש והוא הושלם באוגוסט 1970. טווח הפעולה של מערך זה הגיע עד עשרה ק"מ בעומק סיני. נאצר דיווח בסיפוק בישיבת הממשלה ב-7 בספטמבר 1970: 'אנו במצב צבאי טוב. ישראל אינה יכולה להתקיף אותנו או לעבור את התעלה. וכמו כן אנו מוכנים לפעולות קומנדו נגד עמדות הטילים'.¹⁰⁰

98. דיווח של נאצר על שיחותיו במוסקבה ראו: פריד, מן מחאד'ר אג'תמאעאת עבר אל-נאצר אל-ערב'יה ו אל-דול'יה, 1970-1967, עמ' 228-234. ראו גם: הייכל, אל-טריק אלא רמדאן, עמ' 91-92; הנ'ל, 'סימז'ת', 30.7.1970, 3.12.1970; הנ'ל, 'הספינקס והקומיסר, עמ' 201 - נאצר מסביר לראשי ברית-המועצות את יתרונות היוזמה.

99. הוידאי, אל-פרץ אל-ראאעה, עמ' 236-240, 294-296.

100. נאצר, אצל פריד, מן מחאד'ר אג'תמאעאת עבר אל-נאצר אל-ערב'יה ו אל-דול'יה, 1970-1967, עמ' 225-226.

לדברי פוזי: 'לפני ההחלטה על הפסקת אש, בלילה אחד הוצאתי הוראות דחופות למפקד ההגנה האווירית לפעול להעברת המערך הראשון של הטילים (קרוב ל-14 גודרים) היישר לחוף המערבי של תעלת סואץ, כך שהביצוע יושלם לפני חצות, וטילים אלו יישארו במקומותיהם החדשים ולא יחזרו למקומם הקודם. ואמנם לפני חצות הלילה של ה-7-8 באוגוסט 1970 הועברו הטילים במהירות, לפני שהחלה הפסקת האש בשעה אחת בבוקר, 8 באוגוסט 1970, זמן מקומי'.¹⁰¹

סיכום והערכה

התבוסה במלחמה העלתה באופן טבעי את סוגיית האידאולוגיה הנאצרית או הנאצריזם וגורלה של תפיסת הלאומיות הערבית שאליה הטיף נאצר אחרי מלחמת סיני, שהסכסוך הערבי-ישראלי היה ממרכיביה העיקריים. ה'נַפְסָה' העלתה סימן שאלה על דרכו המדינית של נאצר וספקות בצדקת דרכו בהפיצו את רעיון הלאומיות הערבית המיליטנטית. נאצר שינה את דרכו כדי לרפא את טראומת התבוסות שממנה סבלו הוא ועמו והעולם הערבי. כשלונותיו נסקרו בספרים על תקופתו ובהם קיבלו השנים האחרונות של שלטונו הערכה שלילית.¹⁰² ואולם יש לאזן את התמונה ולהעריך את מורשתו גם בהצלחותיו. בתקופתו ובהשפעתו עבר העולם הערבי שינויים פוליטיים, חברתיים ומדיניים ובהם המאמצים להגיע לעצמאות מלאה תוך כדי סילוק המשטרים ה'ראקציוניים' וההשפעה הקולוניאליסטית של המערב. עם זאת הוא תרם לא מעט להכנסת השפעתה של ברית-המועצות על חשבון עצמאותה של מצרים, אבל לא בדרך של כפייה, אלא מרצון וכדי להתמודד עם האתגר הערבי הגדול מאז 1948, הלוא הוא הסכסוך הערבי-ישראלי ופתרון הבעיה הפלסטינית. בחוגים רבים של משכילים ערבים עדיין מתגעגעים לנאצר, למנהיגותו ולמורשתו. בראייה היסטורית נזקפים לזכותו הישגים חשובים במצרים עצמה ובמרחב הערבי בכלל. שאלה מתבקשת היא, מה היתה מידת הצלחתה של האסטרטגיה שלו ל'חיסול תוצאות התוקפנות'. מבחינה צבאית, הכרעת המאבק באזור התעלה היתה פועל יוצא של מאזן הכוחות בין מצרים (בסיוע ברית-המועצות) לבין ישראל (בסיוע ארצות-הברית). צעדיו המדיניים, הפסקת האש וקבלת יוזמת רוג'רס היו תוצאה של המצב הצבאי באזור התעלה.

101. פוזי, חרב אל-ת'לאת' סנואת, עמ' 324. על הרקע לקבלת יוזמת רוג'רס כותב הויד, אל-פרץ אל-דאאעה, עמ' 238: 'מאז יוני 1967 נהרגו קרוב ל-20,000 אנשי צבא ואזרחים. התקפות האוויר של ישראל, שהחלו ביולי 1969 גרמו ליותר מ-4000 הרוגים בקרב הטכנאים, המהנדסים והפועלים שעסקו בהקמת בסיסי הטילים. לא יכולנו להשלים את הקמת בסיסי הטילים תחת ההפצצות הישראליות האינטנסיביות באזור התעלה, שהיו מרוכזות מאלו האמריקניות בוויטנאם. אנו מנסים להקים בסיסי טילים מרצמבר 1969, אך בלא הצלחה. עקב נסיונות אלו היו פגיעות רבות בטכנאים, בפועלים ובמהנדסים אשר על ההקמה — 4000 שהידים'.

102. ראו למשל: שמעון שמיר (עורך), ירידת הנאצריזם, 1970-1965, תל-אביב 1978.

מלחמת ההתשה התישה את מצרים ולא רק את ישראל, והמאבק המזוין לא השיג את מטרתו המדינית. ישראל לא הראתה סימנים לשינוי של ממש בעמדותיה, על אף שהותשה לא פחות ממצרים. ססמתו של נאצר 'מה שנלקח בכוח יוחזר רק בכוח' לא עמדה במבחן. סאדאת הוא שהגשים אותה בסופו של דבר, אבל בשינוי יסודי ברכיבי האסטרטגיה המדינית והצבאית של נאצר ובהפקת לקחים מנסיונו של קודמו. הישג טקטי היה תוכנית רוג'רס, שנאצר ניצלה בצורה מרבית. המשך השינוי בעמדת ארצות-הברית בא לידי ביטוי ביוזמותיו של קיסינג'ור, ואלה הגיעו לשיאן במהלך מלחמת יום הכיפורים ובהשגת הסכם הפרדת הכוחות והסכם הביניים בין מצרים לישראל.

ראויים לציון הישגיו של נאצר בתחום הצבאי הפנימי, הגם שמלחמת ההתשה לא השיגה את יעדיה. חל שינוי ניכר בהתנהגותו של צבא מצרים. צבא מצרים בסוף תקופה זו היה שונה לגמרי מהצבא שהובס ב-1956 וב-1967. למרות כשלון ההתשה, הוא צבר ניסיון, גילה העזה וכוח לחימה טובים מאלו שבתקופות הקודמות. הצבא השתחרר מהפוליטיזציה שהיה נגוע בה בתקופת המושיר עאמר. אמנם ביצועיו לא היו ברמה של ביצועי צה"ל, אבל היתה התקדמות בעוצמתו בציוד, באימון ובייחוד בחיל האוויר ובהגנה האווירית. סאדאת קצר את הפרי. קשה לתאר את ביצועיו של צבא מצרים במלחמת יום הכיפורים בלא ההכנות של נאצר, שלקח על עצמו להיות המפקח על הצבא ועל הכנתו למלחמה. מבחינה זו הגיע סאדאת אל המוכן. שינוי התפיסה של סאדאת אפשר לו את הניצחון האסטרטגי במלחמת יום הכיפורים. קשה שלא להתרשם מהרצינות והמסירות שפעלו בהן מפקדי הצבא ליצור צבא מצרי חדש שיכול לבצע את האסטרטגיה של נאצר. הם היו חדורי מוטיבציה למחוק את רושם התבוסה. כשנאצר ושר ההגנה שלו דיברו על התשה ממושכת ועל הכנות לצליחה ולמלחמה, לא היו אלה דיבורים בעלמא. הפיקוד המצרי לדרגיו, בהנחיית נאצר עצמו, עשה כמיטב יכולתו כדי להוכיח שהצבא המצרי השתנה והוא נחוש להיכנס לעימות צבאי עם ישראל. ואכן בפעילותו הצבאית באזור התעלה היה ביטוי לנחישותו של הפיקוד הצבאי המצרי להוכיח הלכה למעשה את אמינות ההצהרות של נאצר 'להחזיר בכוח מה שנלקח בכוח', ולנחישותו להוכיח שנפתח עידן חדש במאבק הצבאי עם ישראל. תגובתה האווירית המסיבית של ישראל נטרלה למעשה את ההישגים האלה של נאצר ונטעה ספק במידת הצלחתה של מדיניות ההתשה, מה שתרגם בסופו של דבר להסכמתו של נאצר ליוזמת רוג'רס. סאדאת למד היטב את לקח ההתשה ונמנע מלחזור עליה.

הידי הגדיר היטב את השיקולים של נאצר אחרי התבוסה ביחסו לברית-המועצות:

נאצר היה בדילמה אחרי תבוסת 1967, וזו אילצה אותו לוותר על הרבה מהעקרונות שהטיף להם בזמנים שבהם דגלי הנאצריזם הונפו בגאווה ובהתפארות, ורעמי התופים הגיעו לאוזני הערבים מהים ועד המפרץ. אך למרות זאת ניסה לנצל את המצב הרגיש לשירות מטרתיו על-ידי תמרונים הידועים. הוא שאף לגרור את הסובייטים שיהיו אתו באותה ה'משבצת' שבה מצא את עצמו. הוא אף ניסה לדחוף אותם להילחם לצדו. אבל הסובייטים הבינו את תמרונים ונמנעו מהסתבכות (או מכניסה למלכודת) כזאת.

ואכן הסובייטים מיהרו לסייע לו, אך בלי שייגררו לעימות ישיר עם המעצמה השנייה. אולם נאצר לא איבד את תקוותו בכך והמשיך במאמציו עד שהצליח להביא לידי כך שכוחות הגנה אווירית של ברית-המועצות ייערכו עם צוותיהם ומטוסייהם וטייסייהם התעמתו עם מטוסים של ישראל.¹⁰³

בסכמו את הנושא כותב הויד, שנאצר ראה באסטרטגיה שלו, הנשענת על הרחבת הנוכחות הצבאית הסובייטית במצרים, כלי לדחיפת ארצות-הברית לפעול להגשמת 'השלום הצודק' בין מצרים לישראל. לאסטרטגיה זו היו כמה הישגים טקטיים, אף שהיה אפשר להגיע להישגים ניכרים יותר אלמלא מדיניותה הזוהירה של ברית-המועצות בסיוע בנשק ובציוד. התוצאות היו טובות יותר למצרים לו הפיקוד הצבאי שלה היה מוכשר יותר בתכנון ניצול האפשרויות הקיימות ללחוץ על האויב כדי לאלץ אותו לשנות את מטרותיו ושיטותיו. מכשולים אלו גרמו למצרים להסכים להפסקת אש חדשה בלי להשיג שינויים של ממש במצב המדיני, וכך חזר המצב למה שהיה בימים הראשונים לאחר ה'נכסה'.¹⁰⁴

103. הויד, אל-פרץ אל-דאעה, עמ' 257.

104. שם, עמ' 294.